

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՅՈՒՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

**ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԵՐԿՈՒ ՇՐՋԱՓՈՒԼԵՐԸ՝
ԳՐԱԲԱՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ**

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

2016

ՀՏԴ 811.19
ԳՄԴ 81.2Հ
Ա 791

*Հրապարակության են երաշխավորել
ԵՊՀ հայոց լեզվի և հայոց լեզվի պատմության ամբիոնները*

Խմբագիր՝ Լավրենտի Հովհաննիսյան (ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, ք. գ. դ.)

Գրախոսներ՝ Բ. Ներսիսյան (ք. գ. ք.), Ա. Սարգսյան (ք. գ. ք.),
Ն. Դիլբարյան (ք. գ. ք.), Ն. Պողոսյան (ք. գ. ք.)

Յուրի Ավետիսյան

**Ա 791 Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլերը՝
գրաբար և աշխարհաբար/Յու. Ավետիսյան: -Եր., ԵՊՀ
հրատ., 2016, 122 էջ:**

Գրքույկը նվիրված է գրական հայերենի շրջանաբաժանման խնդիր-ներին: Փորձ է արվում եղած կարծիքների ու փաստերի հիմքի վրա առաջարկելու հայերենի գրավոր շրջանի փուլերի դասակարգման՝ այսօր իշխող տեսակետից փոքր-ինչ տարբեր՝ նոր տեսակետ:

Գրքույկը կարող է օգտակար լինել հայոց լեզվի մասնագետների և բոլոր նրանց համար, ովքեր հետաքրքրվում են հայերենագիտությամբ, մասնավորապես՝ հայոց լեզվի պատմությամբ:

ՀՏԴ 811.19
ԳՄԴ 81.2Հ

ISBN 978-5-8084-2139-4

© ԵՊՀ հրատ., 2016
© Յու. Ավետիսյան, 2016

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Գիտության ցանկացած ոլորտում կան հարցեր կամ հարցերի շրջանակ, որոնք գիտական քննարկումներից և որոշակի լուծումներ ստանալուց հետո, թվում է, նոր արժարժումների քիչ առիթներ պետք է ունենան, մանավանդ եթե ներկայացվում են ոլորտի գիտակի և մեծ համբավ ունեցող գիտնականի կողմից: Բայց գիտական առաջընթացի տրամաբանությունը հուշում է, որ դրանք ժամանակ առ ժամանակ օբյեկտիվորեն նետվում են քննարկումների թատերաբեմ՝ «ակնկալելով» վերլուծությունների և լուծումների նոր եղանակներ՝ նոր հայացքով և նոր մոտեցումներով կամ մեթոդաբանությամբ:

Գրական հայերենի շրջանաբաժանման հարցը հարյուր և ավելի տարիներ գիտական հետաքրքրությունների առանցքում է: Եվ այն տպավորությունը կա, թե հարցը վերջնական լուծում ստացավ 1951 թ. Գևորգ Ջահուկյանի գեկուցումով, որը հետագայում որոշ փոփոխություններով վերահրատարակվեց նրա այլ աշխատություններում:

Ելնելով գրական լեզվի ըմբռնման նոր սկզբունքներից ու մոտեցումներից, միջին հայերեն - արևմտահայ աշխար-

հաբար ակնհայտ ընդհանրությունների առկայության փաստից և **արդի հայերեն** ու **ժամանակակից հայերեն** հասկացությունների այսօր առավել հավաստի թվացող մեկնաբանություններից՝ առաջարկվում է որոշ ճշգրտումներ կատարել գրական հայերենի շրջանաբաժանման ընդունված տարբերակում:

Աշխատանքի որոշ դրույթներ գեկուցման տեսքով ներկայացվել են 2015 թ. աշնանը ԵՊՀ-ում կազմակերպված՝ Մանուկ Աբեղյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված գիտաժողովում: Ծավալուն տարբերակը հողվածի տեսքով հրատարակվել է ԵՊՀ «Հայագիտության հարցեր» հանդեսում (2016, թիվ 1):

Այս գրքույկում աշխատանքը զետեղված է որոշ փոփոխություններով և հավելումներով:

1. ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՉ ԳՐԱԿԱՆ ՈՐԱԿՆԵՐԸ

Գրական հայերենի շրջանաբաժանման հիմքում Գևորգ Ջահուկյանը դնում է երեք սկզբունք՝ **1.** Լեզվի պատմությունը տվյալ լեզվի բոլոր տարատեսակությունների պատմությունն է: **2.** Շրջանաբաժանումը չպետք է հասկացվի բացարձակ իմաստով. «Այն առավել կամ պակաս չափով հարաբերական բնույթ ունի»: **3.** Լեզվի ու նրա զարգացման օրենքները սերտ կապի մեջ են ժողովրդի պատմության հետ¹: Այս մոտեցմամբ առանձնացվում է հայոց լեզվի գրավոր շրջանի պատմության երեք փուլ՝ հին շրջան (V-XI դարեր), միջին շրջան (XII-XVI դարեր), նոր շրջան (XVII դարից մինչև մեր օրերը): Գիտական շրջանառության մեջ դրված այս տեսակետը այսօր պաշտպանվում է առանց վերապահության: Սակայն շուրջ յոթ տասնամյակի պատմություն ունեցող մոտեցումները, մեր կարծիքով, որոշ բացատրությունների և ճշգրտումների պահանջ ունեն:

¹ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 33-35:

Անդրադառնանք առաջին սկզբունքին, որը մեր տպավորությամբ ամենից կարևորն է. **լեզվի պատմությունը տրվյալ լեզվի բոլոր տարատեսակությունների պատմությունն է:** «Լեզվի պատմության շրջանաբաժանումը,— գրում է Գ. Ջահուկյանը,— պետք է արտացոլի լեզվի պատմության տարբեր շրջաններում այդ տարատեսակների փոխհարաբերության մեջ կատարված տեղաշարժերը, որոնք արտացոլվում են լեզվի զարգացման օրենքների մեջ»²: Ասել է թե՛ լեզվաբանը չի փորձում տալ հայերենի միայն գրական արտահայտությունների պատմության շրջանաբաժանումը: Եվ այս մոտեցմամբ միանգամայն հասկանալի կարող էր լինել միջին հայերենի առանձնացումը որպես առանձին շրջավույ, թեև բաց էր մնում լեզվի տարատեսակություններից, օրինակ, բարբառների խնդիրը. XV-XVI դարերում բարբառների ակտիվացումը արդյո՞ք առանձին շրջավույ էր, թե՞ ենթաշրջան միջին հայերենի համակարգում:

Բայց իր սկզբունքները շարադրելիս Գ. Ջահուկյանը անում է ևս մի վերապահություն. երբ խոսում ենք լեզվի գրային շրջանի մասին, նկատում է նա, «այնուամենայնիվ, մենք ստիպված ենք մեծ մասամբ սահմանափակվել գրական լեզուների պատմությամբ՝ այլ կարգի տվյալների խիստ սահմանափակության պատճառով»³: Այս մոտե-

² Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

³ Նույն տեղում, էջ 34:

ցումը որդեգրելուց հետո, երբ հայոց լեզվի բոլոր տարատեսակությունների պատմության շրջանաբաժանման փորձը ի վերջո օրյեկտիվորեն հանգում է գրական լեզուների շրջանաբաժանման, լեզվաբանին այլ բան չէր մնում, քան միջին հայերենը տեղավորել հայոց գրական լեզուների պատմական շրթայի մեջ՝ նրան վերագրելով գրական լեզվի հատկանիշներ: Ջահուկյանը սրանով պայմանականորեն ընդլայնում է առհասարակ գրական լեզվի ըմբռնման սահմանները՝ նրա հիմնական հատկանիշ համարելով ավելի կամ պակաս նորմավորված լինելը և կայուն լեզվական որակ ունենալը: Այսօր խիստ հստակեցված են այդ սահմանները: **Գրական լեզուն** ազգային լեզվի պատմական գոյության ձև է, որը լեզվակիրառողի կողմից ընդունվում է որպես օրինակելի. ընդհանուր գործածական այնպիսի լեզվատարրերի և խոսքային միջոցների պատմականորեն ձևավորված համակարգ է, որոնք ազգային լեզվի կրթված կրողների ու խոսքի հեղինակավոր վարպետների կողմից տեքստերում (գրավոր և բանավոր) ենթարկվել են տևական մշակման⁴: Որպես գրական լեզվի հիմնական որակներ են նշվում մշակվածությունը, միասնականությունը, ավանդականությունը, գրավոր ամրագրումը, գրական լեզվի շրջանակներում խոսակ-

⁴ Стѣн Э. Азимов, А. Шукин, Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам), М., 2009 (էլ. հասցե՝ http://methodological_terms.academic.ru/859/ЛИТЕРАТУРНЫЙ):

ցական և գրքային լեզվատարրերի համատեղ գործառությունը, ոճական բազմազանությունը և ազատ կիրառելիությունը գործառական բոլոր ոճերում, զուգաձևությունների հաղթահարման միտումը, գործառական փոխներթափանցումները, առաձգական կայունությունը և այլն: Գրական լեզուն վերբարբառային իրողություն է և իր մշակվածությամբ «հակադրվում» է բարբառայնությամբ, հասարակաբանություններին ու ժարգոններին: Գրական լեզվի բոլոր բնորոշումներում որպես հիմնական հատկանիշ է առանձնացվում **նորմավորվածությունը**: Դա արտահայտվում է նրանով, որ գրական լեզվի բառային կազմը ընտրված է ընդհանուր համաժողովրդական լեզվի բառազանձից, բառերի իմաստներն ու գործածությունները, արտասանությունը և ուղղագրությունը կանոնակարգված են, ձևակազմությունը և շարահյուսական կառույցները ենթարկվում են համընդունված օրինաչափություններին: Գրական լեզվի նորմերը համապարտադիր են բոլոր լեզվակիրառողների համար խոսքային հաղորդակցման բոլոր ասպարեզներում⁵: «Գրական լեզուն,– կարդում ենք դասագրքային սահմանումներից մեկում,– ազգային լեզվի պատմականորեն ձևավորված բարձրագույն ձև է, լեզվական միջոցների նորմավորված, կանոնակարգված, մշակ-

⁵ Տե՛ս նույն տեղը: Նաև՝ **Д. Розента́ль, М. Теленкова**, Словарь-справочник лингвистических терминов, изд. 2-е, М., 1976: (լ. հասցե՝ http://dic.academic.ru/dic.nsf/lingvistic/684/литературный_язык)

ված համակարգ, որը հանդես է գալիս որպես օրինակելի և ընդհանուր գործածական որակ ու ծառայում է իբրև հաղորդակցման միջոց հասարակական և անձնական գործունեության բոլոր ոլորտներում»⁶:

Միջին հայերենը ոչ մի կերպ չի տեղավորվում գրական լեզվի նորագույն ըմբռնման այս շրջանակներում: Միջին հայերենի ուսումնասիրությամբ զբաղվող բոլոր լեզվաբանները հատուկ շեշտում են այն միտքը, որ, այնուամենայնիվ, միջին հայերենը գրական լեզվի կարգավիճակի չհասավ: Գերմանացի հայագետ **Յոզեֆ Կարստը** միջին հայերենի առաջացման ու կազմավորման հարցերում հիմնականում պաշտպանում է իր նախորդների տեսակետները. միջին կամ կիլիկյան հայերենի շրջան է համարում XI-XV դարերը, նոր հայերենի ժամանակաշրջանը սկսում է XV դարից: Միջին հայերենը դիտում է որպես հին և նոր հայերենների միջև ընկած ժամանակաշրջան: Տարբեր առիթներով նա շեշտում է այն հանգամանքը, որ, այնուամենայնիվ, միջին հայերենը իր լեզվական որակներով չի ներկայանում որպես միասնական և մշակված, միատարր լեզու և ունի անցման շրջանի լեզվի կամ շրջավորի հատկանիշներ, աչքի է ընկնում բարբառային տարբերություններով⁷: **Գուրգեն Սևակը**, խոսելով IX-XIII դա-

⁶ **А. Радугин**, Русский язык и культура речи, М., 2004, с. 50.

⁷ Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, Եր., 1972, էջ 13-16: Այսուհետև՝ շարադրանքում՝ Ա 1, և էջը:

րերում ստեղծված աշխարհիկ գրականության մասին, նշում է, որ այդ գրականությունը ստեղծվում է նոր լեզվով, որը «**միջին հայերեն** ընդհանուր անունն է կրում, թեև միասնական չէ և նայած հեղինակի բարբառին, գրաբարագիտության չափին ու ճաշակին՝ ավելի կամ պակաս չափով մոտ է գրաբարին»⁸: **Սերոբ Ղազարյանը** միջին հայերենի նկարագրությանը նվիրած իր աշխատություններում գրավոր հայերենի այդ տարբերակը թեև անվանում է «իր օրինաչափությունները ունեցող գրական լեզու», «հայոց գրական լեզվի միջին շրջան», «գրական նոր լեզու»⁹ և իր տեսակետը փորձում է հիմնավորել այն փաստարկումով, որ, այնուամենայնիվ, միջին հայերենը չենք կարող նույնացնել ժամանակի խոսակցական լեզվի հետ, սակայն տարբեր առիթներով շեշտում է այն գաղափարը, որ այդ լեզուն միատարր չէ, աչքի է ընկնում ձևերի բազմազանությամբ և ի վերջո չի հասնում զարգացման անհրաժեշտ մակարդակի. լեզվաբանը միջին հայերենի բնութագրական ընդհանուր հատկանիշ է համարում այն, որ հայերենի զարգացման այս շրջափուլում «կիրառվում էին լեզվական միևնույն կանոնը արտահայտող տարբեր ձևեր, որոնք ցույց էին տալիս, որ այդ լեզվի մշակման ու կայունացման պրոցեսը դեռևս չի

⁸ **Գ. Սևակ**, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., 2009, էջ 52:

⁹ Տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, Միջին հայերեն, գիրք Ա, Եր., 1960, էջ 6-7, 96:

ավարտվել»¹⁰: «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» **հեղինակները** թեև իրենց երկհատոր աշխատասիրության վերնագրում **միջին հայերեն**-ի կողքին գետեղել են **գրական** որակումը, բայց գրքի հենց ներածական մասում ու նաև շարադրանքում մի քանի անգամ հիշեցնում են, որ **գրական** անվանումը պայմանական է, որ կլիկյան հայերենի գրական լինելը պիտի ընդունել որոշ վերապահությամբ, և որ այդ հայերենն իր գոյության ամբողջ շրջանում միօրինակ չի եղել: Նշվում են նաև հիմնավոր պատճառներ և ազդեցություններ. «...Կլիկիայում գրի առնված ժողովրդական հայերենը հնարավորություն չունեցավ մշակվելու և դառնալու կանոնավոր ու միասնական օրինաչափություններով գրական լեզու,— գրում է Հ. Մուրադյանը:— Դրան նախ՝ խանգարում էր նրա հիմքում ընկած խոսակցական լեզվի անմիօրինակությունը: Չնայած գրավոր լեզվի հիմքում ընկած բանավոր լեզվի ընդհանրություններին, այնուամենայնիվ, սնվելով ժողովրդական լեզվի ակունքներից, նա իր մեջ էր առնում նաև տարբերությունները, որոնք և առաջացնում էին անմիօրինակություններ: Մյուս կողմից՝ այդ տարբերությունները հաղթահարելու և դրանք միասնական գրական լեզվի մեջ ձուլելու համար պահանջվում էր երկարատև ժամանակ, որից սակայն զրկվեց գրական լե-

¹⁰ **Ս. Ղազարյան**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 1981, էջ 204:

գում՝ կիլիկյան պետականության վերացման հետևանքով» (Ա 1, 36-37): «Նորակազմությունների տարածման և անկանոնությունների մասնակի վերացման հետևանքով լեզվի համակարգը զգալիորեն ձգտում է պարզեցման,– գրում է **Լիանա Հովսեփյանը**:– Սակայն նորմայի տեսակետից լեզուն դեռևս կայունացած չէ իր քերականական ձևերի մեջ: Այդ պատճառով էլ միջին հայերենի հոլովման համակարգը աչքի է ընկնում ներքին անմիօրինակությամբ, թերույթների բազմազանությամբ և նրանց տարբերակների միջև փոխանցումների ազատությամբ: Միևնույն քերականական իմաստն ունեցող ձևույթների այդ բազմազանությունը ստեղծվում է ի հաշիվ գրաբարից և միջին հայերենի տարբեր բարբառներից եկող լեզվական իրակությունների խառն ու առանց ընտրության օգտագործման»¹¹: Մեկ այլ առիթով Լ. Հովսեփյանը ավելացնում է. «Միջին հայերենի շրջանի համար խիստ բնորոշ է լեզվական տարբեր համակարգերի փոխներթափանցումը, տարբեր ծագում ունեցող ձևերի կիրառությունը միևնույն բնագրում: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ միջին գրական հայերենը այնպես էլ չհասավ գրաբարին բնորոշ նորմավորման և միօրինակացման, չհաղթահարեց նույնիմաստ քերականական ձևերի բազմազանությունը, ապա կատացվի մի բավական խայտաբղետ պատկեր,

¹¹ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Բ, Եր., 1975, էջ 8: Այսուհետև՝ շարադրանքում՝ Ա 2, և էջը:

որ խճանկար է հիշեցնում»¹²: Ինքը՝ **Գ. Ջահուկյանը** ևս, բուն միջին հայերենի շրջափուլի մասին խոսելիս մեկ անգամ չէ, որ ընդգծում է այդ միտքը. միջին հայերենը, ըստ նրա, «մշակման որոշակի հունի մեջ չի դրվել և անմիօրինակ է», միջին հայերենը այդպես էլ չկարողացավ հասնել ընդհանուր գրական լեզվի աստիճանին:

Գրավոր գրական հայերենի պատմական զարգացման շրթայի մեջ **միջին շրջանի առանձնացումը** սովորական է այնպես, ինչպես մի շարք այլ լեզուների պարագային (օր.՝ միջին անգլերեն կամ միջին գերմաներեն). առանձնացումը ունի հիմքեր նաև հայերենի դեպքում՝ տրամաբանական պոստուլատը («եթե կան հին և նոր շրջաններ, ապա պետք է լինի դրանք միացնող՝ անցման շրջան»), ժամանակագրական անհրաժեշտությունը («այդքան երկար ժամանակաշրջանի համար միայն երկու՝ հին և նոր շրջանների առանձնացումը բավարար չէ»), պատմության փաստերը («կան հին շրջանի և կան նոր շրջանի գրավոր հուշարձաններ, բայց կան գրավոր հուշարձաններ, որոնք չեն կարող վերագրվել ո՛չ հին և ո՛չ էլ նոր շրջաններին»), լեզվաբանական ընդհանուր ավանդույթը: Այս պնդումը դառնում է առավել քան համոզիչ, մանավանդ եթե շրջանաբաժանման մեջ նկատի ենք առնում հայոց լեզվի բոլոր տարբերակների պատմությունը:

¹² **Լ. Հովսեփյան**, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Եր., 1997, էջ 11: Այսուհետև՝ շարադրանքում ԺԳ, և էջը:

«Սա, իհարկե, փոքր-ինչ վերացական մոտեցում է,– շարունակելով իր միտքը՝ գրում է Գ. Ջահուկյանը,– եթե մենք «տարբերակներ» բառը չենք լցնում որոշակի բովանդակությամբ, հենվում ենք միայն գրավոր հուշարձանների վրա, չենք կարողանում վերականգնել միջին հայերենի բանավոր տարբերակները վերականգնողական տարբեր մեթոդներով: Սակայն մեթոդաբանական առումով սա միակ ճշգրիտ մոտեցումն է»¹³: Այսպիսով՝ միանգամայն տրամաբանական է և գիտականորեն հիմնավորվում է հայոց լեզվի զարգացման պատմության մեջ միջին շրջանի առանձնացումը: Այդ կարծիքը այս կամ այն կերպ առավել կամ պակաս հիմնավորվածությամբ պաշտպանվում է հարցին նվիրված գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում: Բայց, այնուամենայնիվ, առավել կարևոր է մնում հարցի մյուս կողմը. ի վերջո լեզվական ի՞նչ որակներով է բնութագրվում այդ շրջանի հայերենը:

Նորմավորված և միասնական գրական լեզվի կարգավիճակ ունեւ գրաբարը: Նոր հայերենը կամ աշխարհաբարը՝ իր երկու տարբերակներով, գրական լեզվի կարգավիճակ ձեռք բերեց XIX դարավերջին և XX-ի սկզբներին: Հայերենի գրավոր պատմության միջին շրջանի լեզուն (XII-XVI դարեր) ակնհայտորեն չհասավ այդպիսի

¹³ Գ. Ջահուկյան, Միջին հայերենը որպէս լեզվական որակ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 1993, թիվ 1, էջ 14-15:

նորմավորման ու միասնացման: Ավարտուն և ամբողջական նկարագիր չունեցավ: Ձգտեց դառնալու գրական լեզու, բայց չհասավ դրան: Մնաց որպես գրականացող լեզու: Իր հայտնի գեկուցումից շուրջ քսան տարի անց, քըննարկելով միջին հայերենի գրական արտահայտության հարցը, այսպիսի եզրակացության է հանգում Գ. Ջահուկյանը. «Արդ ինչպիսի՞ն է վիճակը միջին հայերենի դեպքում: Կարելի՞ է արդյոք խոսել միջին հայերենի, որպես նույնպիսի նորմավորված և միասնական գրական լեզվի մասին: Այստեղ մենք ստիպված ենք հավաստել հետևյալը: Առաջին՝ եթե գրաբարի սկզբնական և նոր գրական հայերենների վերջին փուլերը բացահայտորեն նորմավորված և միասնական գրական լեզուներ են, ապա միջին հայերենի պատմության ողջ ընթացքում այդպիսի բացահայտորեն նորմավորված և միասնական վիճակ դժվար է արձանագրել. նրան հատուկ են ձևերի բազմազանությունը և բազմիմաստությունը: Երկրորդ՝ գրաբարը ողջ հին շրջանում և նոր գրական հայերենները XIX դ. կեսերից սկսած որպես գրական լեզուներ իշխող են և իրենց տարածման շրջաններում ուրիշ գրական լեզուների հետ գործառնությունը չեն բաժանում. այլ է վիճակը միջին հայերենի դեպքում, երբ շարունակում է գործել գրաբարը որպես գրական լեզու՝ գործառնությունների և սպասարկման բնագավառների բաժանմամբ: Այդ վիճակը կարելի է համեմատել միայն վաղ աշխարհաբարի շրջանի վիճա-

կի հետ, երբ աշխարհաբարը նույնպես իր գործառույթները բաժանում էր գրաբարի հետ: Բայց չէ՞ որ այս շրջանում աշխարհաբարը դեռ լրիվ նորմավորված չէր և հանդես էր գալիս որպես գրական լեզվի հենց վաղ՝ նոր ձևավորվող վիճակ: Սա նշանակում է, որ միջին հայերենը երբեք չի հասել գրական լեզվի կատարյալ վիճակի. այն, բառիս բուն իմաստով, գրականացող լեզու է: Երբորդ՝ եթե նոր գրական հայերեններից արևմտահայերենը իշխում է արևմտահայերի և արևելահայերենը՝ արևելահայերի մեջ, ապա միջին հայերենը փաստորեն իշխում է միայն արևմտյան շրջաններում և չունի որևէ մրցակից արևելահայ շրջաններում.... Այսպիսով, մենք կարող ենք արձանագրել, որ միջին գրական հայերենը ունեցել է տարածական ու գործառական սահմանափակում և որպես գրական լեզու չի հասել կատարյալ նորմավորման ու միասնացման»¹⁴:

Անմիօրինակությունները առկա են միջին հայերենի լեզվական բոլոր մակարդակներում՝ սկսած հնչյունականից մինչև շարահյուսական կառույցներ: Վկայված բազմաթիվ իրողություններից թվարկենք ընդամենը մի քանիսը:

Հնչյունական համակարգ: Միջին հայերենի գրավոր հուշարձաններում արձանագրվում է բաղաձայնական չորս համակարգի առկայություն. 1. բուն միջին հայերենին հա-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 16-17:

տուկ եռաստիճան տեղաշարժ-տեղափոխությամբ, այսպես կոչված՝ կիլիկյան համակարգ՝ **բ, գ, դ, ձ, ջ** (<**պ, կ, տ, ծ, ճ**), **պ, կ, տ, ծ, ճ** (<**բ, գ, դ, ձ, ջ**), **փ, բ, թ, ց, չ**, 2. եռաստիճան անտեղաշարժ համակարգ, որի մեջ գրաբարյան ձայնեղների, խուլերի և շնչեղ-խուլերի շարքերը պահպանվել են անփոփոխ՝ **բ, գ, դ, ձ, ջ, պ, կ, տ, ծ, ճ, փ, բ, թ, ց, չ**, 3. քառաստիճան կամ եռաստիճան ձայնեղագույրկ՝ բառասկզբի դիրքում (Մշո և Կարնո բարբառների տիպի)՝ **բհ, գհ, դհ, ձհ, ջհ, պ, կ, տ, ծ, ճ, փ, բ, թ, ց, չ**, և 4. արևմտահայ գրական լեզվի երկաստիճան խլազուրկ համակարգ՝ **բ, գ, դ, ձ, ջ** (<**պ, կ, տ, ծ, ճ**), **փ, բ, թ, ց, չ** (<**բ, գ, դ, ձ, ջ** և **փ, բ, թ, ց, չ**) (Ա 1, 118-123)¹⁵:

Ուղղագրություն. կան բառեր և բառաձևեր, որոնց մեջ հերթազայում են **ո//օ//ու** գրերը՝ **տոմար//տաւմար//տօմար, կաթողիկէ//կաթաւղիկէ//կաթուղիկէ**, նմանապես՝ **կաթողիկոս//կաթաւղիկոս//կաթուղիկոս, Լամբրոն//Լամբրաւն//Լամբրուն//Լապրուն** (Ա 1, 85), առկա է **ե-ի** և **է-ի** գրության շփոթ (զէդ//զեդ, աղէկ//աղեկ, քաւէլ//քաւէլ, ամէն//ամեն և այլն), **ո-ի** երկգրություններ, օրինակ, ենթակայական դերբայում (ծնող//ծնաւոյ, ընթերցող//ընթերցաւոյ) (Ա 2, 65-67), եռագրություններ (բաշխաւոյ, խաբող, առնող, գնօղ,) (Ա 1, 314), սկզբնաղբյուրներում արձանագրվում են բառերի հնչյունափոխված բազմազան տարբերակներ՝ **յուղարկէ, յղար-**

¹⁵ Տե՛ս նաև նույն տեղը, էջ 17:

կէ, դրկէ, ուղարկէ, յօղարկէ (Ա 2, 80), այգի, էգի, իգի (Ա 1, 93), առնել, արնել, այրնել, այնել, անել, էնել, ընել (Ա 2, 151) և այլն:

Ձևաբանական համակարգ: Ձուգաձևությունները և տարբերակային ձևերի փոխանցումները չափազանց շատ են մասնավորապես հոլովական ձևերում ու հոլովումներում, հոգնակիի կազմության մեջ, գոյական դերանունների թեքված ձևերում, բայի խոնարհման համակարգում: Մեծ թվով անուններ փոխանցում են կատարում **ի, ո, ու** հոլովումների միջև՝ շատ հաճախ կազմելով եռաձևություններ, ինչպես՝ **ամսի//ամսոյ//ամսու, առիւծի//առիւծոյ//առիւծու, արևի//արևոյ//արևու, գետի//գետոյ//գետու, ուժի//ուժոյ//ուժու, ծովի//ծովոյ//ծովու, փողի//փողոյ//փողու, շահի//շահոյ//շահու, տեղի//տեղոյ//տեղու, օձի//օձոյ//օձու** և էլի տասնյակ այլ բառեր, ինչպես նաև այլ տիպի փոխանցումներով՝ **Գրիգորի//Գրիգորոյ//Գրիգորայ, ցորեկի//ցորեկոյ//ցորեկվան, ընկերի//ընկերու//ընկերոջ, գառնի//գառնոյ//գառան//գառին** և այլն (Ա 2, 32-34): Միջին հայերենը պահպանում է գրաբարի բոլոր հոգնակերտները և դրանց հավելում նորերը: Գոյականի հոգնակին կազմվում է երկու տասնյակից ավելի (այլ հաշվարկներով դրանց թիվը հասնում է չորս տասնյակի, տե՛ս ԺԳ, 18) վերջավորություններով (**-եր, -ք, -ներ, -նի, -ունք, -վի, -ստան, -այք, -որայք, -անի, -իք, -տի, -ան, -ար** և այլն), որոնք տարբեր ժամանակներում և տարբեր հեղինակների մոտ առավել կամ պա-

կաս կենսունակությամբ են հանդես գալիս: Օրինակ՝ **ա-կռա** - ակռայք//ակռեր//ակռանի//ակռաներ, **ոտք** - ոտք//ոտեր//ոտնի//ոտվի//ոտներ, **միրգ** - միրգք//մրգեր//մրգունք//մրգանք, **ծաղիկ** - ծաղիկք//ծաղկունք//ծաղկներ//ծաղկնի//ծաղկունաք, **իր** - իրք//իրվի//իրվան//իրվտանք, **աչք** - աչեր//աչք//աչվի//աչունք//աչվեր//աչվներ//աչվնի և այլն (Ա 2, 62): Ըստ որում, մի խումբ հոգնակերտներ կարող են գործածվել նաև միասնաբար, ինչպես՝ **գետերք, մարդիկք, մանկ-տիկ, իրվտանք, աչվնի, իշվանք, գեղերայք** և այլն (Ա 2, 38): Միջին հայերենին հատուկ՝ հիմնական և անհամեմատ ավելի գործուն ձևերի կողքին մատենագրության մեջ հանդիպում են սահմանափակ կիրառություն ունեցող դերանվանաձևեր՝ ստեղծելով զուգաբանությունների անմիօրինակ շարքեր. **մենք** դերանվան բացառականի տարբերակներից են՝ **ի մեզնէ, ի մեզանէ, մենէ, մեզէ, մեզնէ, ի մենէ**, կամ՝ **դու** դերանվան բացառականի տարբերակներից՝ **ի քեզնէ, ի քեզմէ, ի քեզէ, ի քենէ, ի քեզանէ** (Ա 2, 90-93): Իսկ եթե սրանց ավելացնենք նաև ուշ միջնադարում ձևավորված զուգաձևերը (մեզնէ//մեզմէ, մեզնից//մեզանից, քեզնէ//քեզմէ, քեզնից//քեզանից), ապա հարացույցը շատ ավելի խայտաբղետ կլինի: Առանձին դերանունների դեպքում, եթե հաշվի առնենք նաև արմատի հնչյունական փոփոխականների առկայությունը, տարբերակային հոլովաձևերը հասնում են մեկ տասնյակի, ինչպես, օրինակ՝ **իրենք** դերանվան պարագայում՝ **յիրենցնէ,**

իրմնցէ, իրմնցնէ, իւրմնցնէ, իւրմենցմէ, իւրենցէ, իւրենցմէ (Ա 2, 89), ինչպես նաև՝ **իրենցնէ, իրենցմէ** և այլն:

Կարելի է անմիօրինակության բազմաթիվ այլ օրինակներ բերել միջին հայերենի նաև բայական համակարգից՝ բայի խոնարհման անմիօրինակ ձևերից, շարահյուսական կառույցներից, որոնցում համատեղ գոյակցում են գրաբարից, արևելահայ և արևմտահայ բարբառներից եկած շարահյուսական կապակցման եղանակների ու ձևերի ամենաբազմազան տարբերակներ: Իհարկէ, ճիշտ է նկատված, որ առաջին հայացքից լեզվական իրականությունների որպես մի խառնակություն ներկայացող միջին հայերենը «ինչքան էլ անցումային մի օղակ լինի», այնուամենայնիվ, «իր հերթին ունի իր քերականական համակարգը» (Ա 2, 300), որ թեև քերականական կարգերը դրսևորվում են հիմնականում հայոց լեզվի զարգացման բոլոր փուլերին հատուկ միջոցներով, այնուամենայնիվ «միջին հայերենի քերականական կառուցվածքը հանդես է բերում նաև միայն իրեն հատուկ առանձնահատկություններ» (Ա 1, 7): Բայց այս ամենով հանդերձ՝ միջին հայերենը չունի գրական լեզվին հատուկ՝ վերը նշված հիմնական որակները. բավարար չափով մշակված և միօրինակ չէ, չունի դասական կոռ և ամբողջական կառուցվածք և այլն. ունի անցումային շրջանի լեզվին բնորոշ բոլոր հիմնական գծերը՝ անմիօրինակություն, նախորդող և հաջորդող լեզվափուլերի իրո-

դությունների առատ գործածություն, բարբառային լեզվատարրերի խառնիխուռն և անհամաչափ կիրառություններ, լեզվական նույն իրողության տարբերակային ձևերի փոխանցումներ և այլն:

Այսպիսով՝ հայերենի գրավոր պատմության միջին շրջանի գրական որակումը, ըստ էության, չունի գիտական հիմնավորում. այդ լեզուն չհասավ միասնացման ու նորմավորման անհրաժեշտ աստիճանի, չունեցավ կանոնակարգման այն չափը, որ ունեցան դասական գրաբարը և XX դարի արևելահայերենն ու արևմտահայերենը: Ճշգրիտ բնութագրությամբ՝ այն, իրոք, ոչ թե գրական, այլ գրականացող լեզու էր: Իր այդ հատկանիշներով միջին հայերենը, առանց խիստ մեծ պայմանականության, չի կարող հայերենի զարգացման շղթայում դրվել գրաբարի և աշխարհաբարի կողքին՝ որպես համարժեք կամ հավասարաթեք երևույթ:

2. ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԵՆԹԱՇՐՁԱՆ

Ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել մի կարևոր հանգամանքի վրա. արևելահայ բոլոր քերականները, ովքեր զբաղվել են հայերենի այսպես կոչված պերիոդիզացիայի հարցերով, ելակետ են ունեցել հիմնականում արևելահայերենի լեզվական նյութի տվյալները: **Գուրգեն Սևակը**, ով գրական հայերենի գիտական շրջանաբաժանման առաջին լուրջ փորձը կատարեց, ի սկզբանե հայտարարում է, որ ինքը «անհրաժեշտ է համարում վերանայել մեր ազգային գրական լեզվի՝ **արևելյան գրական աշխարհաբարի** սկզբնավորման հարցը»: Նրա «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն» աշխատության մեջ հարցին նվիրված բաժինը հենց այդպես էլ կոչվում է՝ «Արևելահայ գրական լեզվի պատմության պերիոդիզացիա»: Արևելահայ գրական լեզվի բուն պատմությունը նա սկսում է XVII դարից: Մի կողմ թողնելով լեզվաբանի այն վիճահարույց տեսակետը, թե մեր ազգային գրական լեզվի ճյուղերը՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը, տարբեր լեզուներ են, ինչպես գրաբարը և միջին հայերենը, պետք է նկատել, որ այսօր միանգամայն արդիական է

հնչում նրա այն կարծիքը, ըստ որի՝ գրական հայերենի այդ երկու տարբերակները «իրենց ֆորմացիայի և ակունքների մեծ նմանություններով, փոխադարձ ուժեղ կամ թույլ ներազդեցություններով հանդերձ, ունեն բնույթի ու պատմական ճակատագրի խոշոր տարբերություններ, ուստի և ենթակա են առանձին ուսումնասիրության»¹⁶: Հարցին անդրադարձած մյուս արևելահայ լեզվաբանները՝ Ս. Ղազարյան, Գ. Ջահուկյան, Հ. Մուրադյան, Հ. Կուսիկյան և ուրիշներ, չեն դիտարկում տարբերակված մոտեցման խնդիրը և, որքան էլ տարօրինակ է, չեն քննարկում նաև Գ. Սևակի այդօրինակ մոտեցման պարագան: **Սերոբ Ղազարյանի** աշխատություններում¹⁷ հիմնականում պաշտպանվում է այն տեսակետը, որ գրաբարի և միջին հայերենի սահմանագիծը X դարն է, իսկ միջին հայերենինը և աշխարհաբարինը՝ XVII-ը: Նա չի պաշտպանում այն կարծիքը (Յ. Կարստ և ուրիշներ), թե եղել են միջին հայերենի տարբերակներ, որոնցից կիլիկյան հայերենը բարձրացավ գրականության աստիճանի և պահպանվեց՝ ի տարբերություն մյուսների: Նրա կարծիքով՝ միջին հայերենը մինչև կիլիկյան հայերենը արդեն իր հիմնական հատկանիշներով ուրվագծված էր, պարզապես կի-

¹⁶ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Եր., 1948, էջ 15:

¹⁷ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 1954, *նույնի*՝ Միջին հայերեն, գիրք Ա, Եր., 1960, *նույնի*՝ Հայոց գրական լեզվի պատմություն, հ. Ա, Եր., 1961:

լիկյան շրջանում ավելի մշակվեց ու զարգացավ: «Միջին հայերեն տերմինի տակ,– գրում է Ս. Ղազարյանը,– մենք հասկանում ենք 10-17-րդ դարերի գեղարվեստական, գիտական, այլև պատմական գրականությամբ ավանդված լեզվական այն բազմազան տարրերի ամբողջությունը, որը հասկանալի էր տարբեր բարբառներով խոսող հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներին: Լեզվական այդ ընդհանրությունը, ինչպես ամեն մի գրական լեզու, տարբեր ժանրերի գործերի մեջ ունեցել է իր ինքնատիպ արտահայտությունները, որոնք գրական երկի բովանդակության, հեղինակի ըմբռնումների, կրթական մակարդակի ու գրաբարին տիրապետելու աստիճանին համապատասխան ավելի նվազ կամ ուժեղ են ընդգծվել: Սակայն չնայած լեզվական տարրերի բազմազանությանը, միջին հայերենը ունեցել է զարգացման իր ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք այն տարբերել են գրաբարից և որոշել նրա կառուցվածքը իր բոլոր բաղադրիչներով: Միջին հայերենը իր այդ ընդհանուր վիճակով ուրվագծվում է 10-րդ դարից սկսած»¹⁸: Իր տեսակետը հաստատելու համար Ղազարյանը բերում է միջին հայերենը բնութագրող հնչյունական, բառային և քերականական բազմաթիվ վկայություններ ինչպես Ա. Այտընյանի արձանագրած լեզվական փաստերից, այնպես էլ IX-X դարերի հայ մատենագրությունից և ձեռագրերի հիշատա-

¹⁸ Ս. Ղազարյան, Միջին հայերեն, գիրք Ա, Եր., 1960, էջ 92-93:

կարաններից: Գրանք հայերենի նոր շրջափուլի ամենավաղ վկայություններից են՝ միջին հայերեն-աշխարհաբար լեզվակառուցվածքի էական տարբերը, որոնք, սակայն, առավել տեսանելի դարձան և ընդհանուր ճանաչում գտան XII-XIII դարերից սկսած (մեր հետագա շարադրանքում դրանց կանոնադառնանք): **Հովսեփ Կուսիկյանը**, հիմնականում հետևելով Գ. Ջահուկյանի գծած ժամանակագրական սխեմային, կատարում է հետևյալ շրջանաբաժանումը՝ հին շրջան՝ V-XII դարեր, միջին շրջան՝ XII-XVII, նոր շրջան՝ XVII-XIX, նորագույն շրջան՝ XIX-ից հետո¹⁹:

Արևելահայերենի փաստական նյութի տեսանկյունից արված այս դիտարկումներում միանգամայն համոզիչ է ներկայացվում գրաբար - միջին հայերեն - արևելահայ աշխարհաբար շրջանաբաժանումը, քանի որ վերջինը լեզվական որակի էական տարբերություններ ունի նախորդ շրջափուլից: Նույնը, սակայն, չի կարելի ասել գրական արևմտահայերեն և միջին հայերեն հարաբերակցության մասին: Միջին դարերում շատ ավելի հիմնավոր և հետևողական զարգացում ստացավ գրական աշխարհաբարի արևմտահայ տարբերակը: Գրական արևմտահայերենի բոլոր իրողությունները կան միջին հայերենում՝ որպես արևմտահայ բարբառների լեզվական իրո-

¹⁹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 23:

դուքյուններ, որոնց հիմքի վրա ձևավորվեց միջին հայերեն կոչված փուլի խոսակցական բանավոր և գրավոր տեսակը: Միջին հայերենը, գրաբարից զատ, ձևավորվեց գերազանցապես արևմտահայ բարբառների հիմքի վրա, որոշակիորեն մշակվեց ու զարգացավ այդ բարբառների լեզվական նյութով: Խոսելով կիլիկյան հայերենի մասին, որը, ինչպես գիտենք, միջին հայերենի ամենաբարձր՝ դասական արտահայտությունն է, **Ակնարկներ**-ի հեղինակները արձանագրում են, որ «...Կիլիկյան հայերենը փաստորեն գրի էր առնվում արևմտահայ բարբառների ընդհանրությունների հիման վրա: Հենց սրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ այս նույն ժամանակներում Կիլիկիայից դուրս՝ բուն Հայաստանի արևմտյան շրջանների լեզուն, իր հիմնական առանձնահատկություններով այնքան մոտ է կիլիկյան հայերենին» (Ա, էջ 36-37):

Արսեն Այաթնյանը «Աշխարհաբար կամ ժողովրդական ստորին լեզուի մը գոյութիւնը» հաստատող տարրերը փնտրում է V-VII և հետագա դարերի հայ մատենագրության մեջ: VII դարը նկատում է սահմանագիծ հին և նոր լեզուների՝ գրաբարի և «նախնեաց ռամկօրէնի» միջև. «Այս դարն իրօք դարագլուխ մըն է հայերէն լեզուին պատմութեանը մէջ,– գրում է նա,– մանաւանդ թէ սահմանագլուխ՝ հին հայերէնի, որուն գրաբար կ’ըսենք՝ եւ հին աշխարհաբարի մը մէջտեղը. այսինքն այն աշխարհաբարին զորն որ գործոյս ընթացքին մէջ **Նախնեաց ռամկօ-**

րէն կը կոչենք»²⁰: Ի դեպ, իր աշխատանքի մեջ Այտըն-յանը **աշխարհաբար, ստորին դարուց ռամկօրէն** կամ **նախնեաց հայերէն** տերմինների փոխարեն գործածում է նաև **միջին հայերեն, միջին հայերեն լեզու** տերմինները²¹: Արևմտահայ լեզվաբանը այս կարծիքին է հանգում նախնյաց մատենագրական նյութի ուշադիր և հետևողական քննությամբ: Ըստ որում, քննական աղբյուրներում, որոնք հիմնականում VII-XII, մույնիսկ V դարի մատենագրության մուշներ են, հետազոտողը փնտրում և հանգամանորեն ներկայացնում է արևելահայերենի և արևմտահայերենի համընկնող և կամ միայն արևմտահայ աշխարհաբարին բնորոշ լեզվատարբեր՝ *նորանոր բաներ՝ խիստ՝ փոխ. կարի, մոտեցան, փոխ.՝ մերձեցան, փլան, փոխ.՝ կործանեցան, շատ, փոխ.՝ բազում, կամ՝ աղէկ, գէշ, աղուոր, ուրիշ, ճիտ, ատեն, հանաք, կաշիկ, ուզել, խղճալ, մտիկ ընել* և այլն, *բայերու նոր ձևեր՝ նեղացար* (նեղեցար), *չարծնուս* (ոչ պրծանիս), *հոլովական ձևեր՝ մեզնէ, մարդէն, ջրէդ, բերանէն, ձորակով, սրտով, ի գետերէն եւ նաւերէն*, «*ի և գ* նախդիրներու անհետանալու սկիզբն տեսանք», «*համաձայնութեան նկատմամբ գրաբարէն խոտորմունքն առհասարակ*», **ոչ** և **չ** ժխտականներից երկրորդի ակտիվ կիրառությունը, **որ**-ի գոր-

²⁰ Ա. Այտընյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 121:

²¹ Նույն տեղում, էջ 156:

ծածվելը **գի** շաղկապի նշանակությամբ և այլն: Ի վերջո, քննելով նախնյաց մատենագրության լեզվական նյութը, Ա. Այտընյանը գալիս է այն համոզման, որ «հիմնական աշխարհաբարին (նկատի ունի XIX դարի կեսերի արևմտահայերենը – *Յու. Ա.*) հետ ըլլալու համեմատությամբ կը դիւրացընեն՝ միայն երբեմն երբեմն երեսան ելած եւ համարձակ գործածուած նորագոյն ձեւերն ու բառերը, որոնցմով կը տեսնուի որ գրեթէ հիմնական լեզուն ըստ էական մասին ձեւացած էր ասկէ իբր 7 դար յառաջ»²²: Նա նոր հայերենի ձևավորման և հնից գատվելու ժամանակաշրջանը փաստորեն հասցնում է XII-XIII դարեր²³: **Նախնեաց հայերէնի** ամենաբնորոշ գծերից է համարում անմշակությունը և անմիօրինակությունը: Ինչպես արդեն ասվեց, լեզվաբանի ներկայացրած փաստական հարուստ նյութը վերաբերում է առավելապես արևմտահայ աշխարհաբարին: Ներկայի **կու (կը, կ')** մասնիկի գործածությունը Այտընյանը համարում է նոր լեզվի մեջ «գլխաւոր կերպարանափոխութիւն յառաջ բերող», այդ լեզուն գրաբարից գատող և առանձին կերպով աշխարհաբարի դրոշմ տվող հատկանիշներից²⁴: Աշխարհաբարի ձևավորման և զարգացման վերաբերյալ Այտընյանի գիտական հայացքների ամբողջ տրամաբանությունը հան-

²² Նույն տեղում, էջ 151:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 151-152:

գում է այն մտքին, որ միջին հայերեն կոչված շրջափուլի ձևավորման պատմությունը ի վերջո արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացման ու կազմավորման պատմությունն է: Այդ միտքը արևմտահայ քերականագետը ձևակերպել է շատ պարզորոշ ու հստակ. ավարտելով գրաբարի քերականության համառոտ բնութագրությունը՝ նա գրում է. «Այս իբր հինգ դարու միջոցի գրաբարին տեսութենէն ետքը դառնանք **աշխարհաբար լեզուին** պատմութեանը (ընդգծումը մերն է - Յու. Ա.): Միջին դարուն վերջերը և մասնաւորապէս Բագրատունեաց ժամանակները^{*} երբ արդէն մեր գրաբարը իրենց ալ իրօք գրաբար էր, ձևացած էր կերպաւորեալ աշխարհաբար լեզու մը. կամ մանաւանդ դարերով ձևացած աշխարհաբարն սկսած էր նաև իբրև աշխարհաբար ի գիր առնուիլ. լեզու մը՝ որ ժամանակին մատենագրութենէն բոլորովին տարբեր բնութիւն ու կազմութիւն ունի»²⁵:

Հանգամանորեն քննելով կիլիկյան շրջանի միջին հայերենի լեզվական փաստերը՝ **Յոզէֆ Կարստը** վստահաբար հանգում է այն եզրակացության, որ դրանք իրենց հնչյունական վիճակով և քերականությամբ բնորոշ են հայ բարբառների արևմտյան խմբին: «Պատմական այդ ժամանակի համար Կարստը նույնիսկ ընդունում է մի-

* Նկատի ունի 8-10-րդ դարերը, որ անվանում է **միջին դարեր**՝ «գրաբար մեռելալ լեզու և կերպաւորեալ աշխարհաբար հայերէն»:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 140:

ջին արևմտահայերեն մի խոսվածքի գոյությունը, որը եղել է եթե ոչ ամբողջ արևմտյան խմբի, ապա գոնե նրա բարբառների մի մասի մայրը» (Ա 1, 15):

Մանուկ Աբեղյանը հայերենի պարբերացման խնդրին հատուկ չի անդրադարձել: «Հայոց լեզվի տեսության» ներածության մեջ նա փորձել է համառոտակի ուրվագծել գրավոր հայերենի անցած ճանապարհը՝ հիմնականում հետևելով ընդունված կարծիքներին: Նա **հին և միջին գրական** լեզուների սահմանագիծ է համարում XII-XIII դարերը, իսկ **նոր գրական լեզվի** սկիզբը՝ XIX դարը՝ արևմտյան և արևելյան ճյուղերով²⁶: Բուն միջին դարերի մատենագրության լեզվական որակը բնութագրելիս Աբեղյանը գուսանական երգերի առիթով հետաքրքիր դիտարկում է անում միջին հայերեն-արևմտահայերեն սերտ կապի մասին. միջին հայերենը, գրում է նա, «իր հնչյունների դրությունը և քերականությամբ պատկանում է արևմտյան բարբառներին և համարվում է Կիլիկիայում խոսված բարբառը»²⁷:

Հրաչյա Աճառյանը հստակ գծված շրջանաբաժանում չի տալիս, չի անդրադառնում դրա սկզբունքներին, այսուհանդերձ լեզվի պատմական զարգացման և կրած փոփոխությունների վերաբերյալ նրա արտահայտած կար-

²⁶ Տե՛ս **Մ. Աբեղյան**, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 58:

²⁷ **Մ. Աբեղյան**, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, ՀՍԽՀ պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, Եր., 1972, թիվ 2-3, էջ 225:

ծիքների տրամաբանությամբ հայերենի զարգացման պատմության մեջ հստակորեն առանձնացվում է երկու շրջափուլ՝ **գրաբար** և **աշխարհաբար**: Միջին հայերենը և բարբառները դիտվում են որպես տարատեսակություններ և աշխարհաբարի ձևավորման ու զարգացման նշանաձողեր: Չարգացման փուլերը առանձնացնելիս Աճառյանը նշում է, որ «Ինչպես գրաբարի և միջին հայերենի սահմանը որոշելու համար կարելի չէ դնել մի որևէ վճռական կետ, նույնպես նաև միջին հայերենի և աշխարհաբարի համար»²⁸: Միայն խիստ պայմանականորեն նա **գ** նախդիրի բացակայությունը դիտում է որպես աշխարհաբարը միջին հայերենից զատող նշան: Եվ ուշագրավն այն է, որ իբրև այդ կարծիքի հակափաստարկ բերում է ոչ միայն տեքստի հեղինակի՝ գրաբարագիտության կամ գրաբարին հակված լինելու հանգամանքը, այլև այն, որ **գ** նախդիրի հաճախակի գործածությունը բնորոշ է արևմտահայ մի շարք բարբառների՝ Մուշի, Տիգրանակերտի, Պոլսի և այլն: Սա մեկ անգամ ևս վկայում է, որ միջին հայերեն և արևմտահայ աշխարհաբար սահմանաբաժանման միջև նշված փաստարկը, ըստ էության, լուրջ ապացույց չի կարող լինել: Աշխարհաբարի հնագույն նմուշները Հ. Աճառյանը փնտրում է XIV դարի մատենագրության մեջ և արձանագրություններում: Ա. Այտընյանի հետևողությամբ՝ հնագույն նմուշ է համարում

²⁸ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Եր., 1951, էջ 441:

Բջնիի արձանագրությունը (1358 թ.): Նշվում են նաև այլ օրինակներ: Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպետը» (1478 թ.) երկի մասին գրում է. «Այստեղ ավելի լավ է զգում մարդ աշխարհաբարի շունչը»²⁹:

Արևմտահայերենի ձևավորման հարցերով զբաղվող այլ լեզվաբաններ, հետևելով Այտընյանի նշած շրջանաբաժանմանը, աշխարհաբարի ձևավորման սահմանները տանում են միջին դարերի սկիզբ: XI դարից սկսված թուրքաբարական բարբարոսական արշավանքները, ապա XV դարից օսմանյան թուրքերի հաստատած տիրապետությունը ծանր պայմաններ ստեղծեցին նաև լեզվի ու մշակույթի պահպանման համար. ընդհատվեց հայերենի բնականոն զարգացումը: Ներկայացնելով պատմաբաղաբական այդ հանգամանքները՝ արևմտահայ աշխարհաբարի պատմության հետազոտողներից **Տ. Շահբազյանը** հանգում է այն եզրակացության, որ պատմաբաղաբական բարենպաստ պայմաններում լեզվի բնականոն զարգացումով ամբողջ հայության համար մենք կունենայինք մշակված ու կատարյալ մի լեզու տակավին XIV-XV դարերում. «Ուրեմն այդ բարբարոսական արշավանքները,– շարունակում է նա,– մեր լեզուն կանգնեցրին իր էվոլյուցիոն կանոնավոր զարգացման փուլումների առաջ և առնվազն 3-4 դարով հետաձգեցին մեր

²⁹ Նույն տեղում, էջ 442-443:

աշխարհաբարի առաջացումն ու վերջնական ձևակերպումը, տեղի տալով բազմաթիվ բարբառների ու դրանց հետ կապված լեզվական իրակությունների յուրահատուկ բազմաթիվ ու բազմապիսի փոփոխությունների»³⁰:

Արևմտահայ աշխարհաբարի ծագման ու զարգացման հարցերը քննարկելիս **Հրանտ Թորոսյանը** պաշտպանում է այն տեսակետը (Ղ. Ալիշան, Ա. Այտընյան, Ղ. Հովնանյան), որ բուն միջին հայերենի («Կիլիկեան ռամկօրէն»-ի) ժամանակաշրջանը XI-ի վերջերից մինչև XIV դարի վերջերն ընկած ժամանակահատվածն է: «Անիկա փոխանցման շրջանի լեզու մըն էր,– գրում է Թորոսյանը,– որ հայ բանասէրներ – Ալիշան, Այտընեան, Յովնանեան **նախնեաց ռամկօրէն** կոչած են, նաեւ, միջին հայերէն, այսինքն՝ դասական շրջանի եւ արդի շրջանի միջեւ տարածուող ժամանակամիջոցի բարբառը: Այս բարբառը իբրեւ գրական լեզու գործածուած է բազմաթիւ դարեր (Ժ.Լն ԺԵ. դար), երկար շրջան մը՝ որ մօտաւորապէս կը տարածուի Տարոսի մէջ Ռուբինեան իշխանութեան տեղաւորուելէն (1081) մինչև Կիլիկեան թագաւորութեան վախճանը (1375)»³¹: Հր. Թորոսյանը ակնհայտորեն տարբերակում չի դնում **կիլիկեան ռամկօրէնի** գրական և

³⁰ **Տ. Շահբազյան**, Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Եր., 1963, էջ 56-57:

³¹ **Հր. Թորոսեան**, Արևմտահայ աշխարհաբարի ծագումը եւ զարգացումը, Եր., 1961, էջ 22:

ոչ գրական (բարբառային) որակների միջև, չի դիտարկում նրա նորմավորված գրական լեզու լինելու հանգամանքը: Ինչ վերաբերում է արևմտահայ աշխարհաբարի ծագման ու ձևավորման հարցին, հետազոտողը նոր շրջափուլի սկիզբը համարում է XV դարը. արևմտահայերենը, ըստ նրա, միջին հայերենի անմիջական ժառանգորդն է: Ավելին: Այն իրականում ոչ թե մի նոր՝ էապես տարբեր լեզվական որակ էր, այլ ընդամենը իր նախորդի՝ **կիլիկեան ռամկօրեն**-ի՝ վերակենդանություն առած լեզվավիճակը կամ տարբերակը: «Կիլիկեան ռամկօրենն ալ մեռաւ իր կարգին,– գրում է նա:– Բայց քիչ ատեն ետքը վերակենդանացաւ ուրիշ ձեւի տակ: Այլեւայլ գաւառականներէ զանազան տարրեր առնելով, ծնունդ տուաւ արեւմտեան հայերէնին, որ, սակայն, Ի. դարու իր կատարելութեանը չհասած, անցաւ անկերպարան զանազան փուլերէ Անատոլիոյ գաւառներուն մէջ, ԺԵ. դարէն մինչեւ ԺԹ. ի վերջերը»³²:

Այլ առիթով գրաբարից աշխարհաբար անցումը նկարագրելիս Թորոսյանը միջին հայերենի՝ որպէս «փոխանցման շրջանի լեզու»-ի մասին չի խոսում: (Այդ մասին՝ իր տեղում):

Արևմտահայ աշխարհաբարի ձևավորման հարցերին մեր օրերում անդրադարձել է նաև **Վանուհի Աճեմյանը**: Քննու-

³² Նույն տեղը, էջ 31:

թյան առարկա են դարձել արևմտահայերենի ձևավորման և գործածության յուրահատկությունները 1700-ից մինչև 1870 թ. ընկած ժամանակաշրջանը: Հեղինակը իր առջև խնդիր չի դրել ուսումնասիրելու արևմտահայերենի լեզվատարրերի ձևավորման կամ առաջացման պատմությունը: Չի անդրադառնում նաև միջին հայերենի կամ մեր գրավոր լեզվի պատմության միջին շրջանի առանձնահատկություններին և արևմտահայ աշխարհաբարի հետ ունեցած առնչություններին, այսինքն՝ հարցերի և հարցադրումների այն շրջանակին, որը մեր հետաքրքրությունների ոլորտում է:

Ակնհայտորեն հաջողված այդ աշխատանքը մեզ հետաքրքրող հարցի տեսանկյունից ուշագրավ է այլ առումներով: XVIII դարասկզբի արևմտահայ աշխարհաբարի լեզվավիճակի նկարագրությունը (գլուխ երկրորդ՝ «Գրական արևմտահայերենի կազմավորման ընթացքը 1700-1840 թթ.») աշխատանքում օբյեկտիվորեն ներկայացվում է լեզվական այնպիսի փաստերով, որոնք միջին դարերում լեզվագործածության մեջ արդեն արձանագրվում էին: Իսկ դրանք առավելապես գրաբարից շեղվող և միջին հայերենում ու արևմտահայերենում համընկնող լեզվական իրողություններ են, որոնք վերաբերում են լեզվի բոլոր մակարդակներին՝ հնչյունաբանությունից մինչև շարահյուսություն, ինչպես, օրինակ՝ բազմավանկ բառերում երկու բաղաձայնների միջև շեշտից դուրս գտնվող

ա, ե, ո, ու ձայնավորների սղում (գողանալ→գողնալ, կատաղիլ→կատղիլ, հասկանալ→հասկնալ, պտուտիլ→պտտիլ, ուղարկել→ղրկել), բառասկզբում և բառամիջում մի քանի բաղաձայնների միջև ընկած ձայնավորների հնչյունափոխության դեպքեր (**ա→ը՝** ասել→ըսել, անկանիլ→ընկնիլ, **ե→ի՝** երիկուն→իրիկուն), բաղաձայնների տեղաշարժ գրության կամ արտասանության մեջ (ուրագ→[ուրաք], շոգի→[շոքի]), դրափոխություն և հնչյունների հավելում (սովորիլ→սորվիլ, կանաչ→կանանչ, մրսիլ→մսիլ), դերանունների հոլովման համակարգում առկա են գրաբարից շեղվող ձևեր, որոնք գործածական են միջին գրական հայերենի շրջանից (ամենէն, մեզի, քեզի, ձեզի, ինձնով, քեզմով), ներկան կազմվում է միջին գրական հայերենում սովորական **կու (կը, կ)** նախամասնիկով (կու գամ, կը խօսիմ, կը վագեն, կ'ըսեմ, կ'ընեմ), վաղակատարը վերջանում է **եր**-ով (երգեր, կարդար) և բազմաթիվ այլ իրողություններ³³։ Բերված լեզվական փաստերը մեկ անգամ ևս վկայում են, որ գրական արևմտահայերենի ձևավորման առաջին դար փոխանցվեցին այնպիսի լեզվատարրեր, որոնք նախորդ դարերում արդեն հիմնականում ձևավորված էին։ Հետագա ժամանակաշրջանը (XVIII-XIX դարերը) դրանց մշակման ու կանոնակարգման ժամանակաշրջանն է։

³³ Տե՛ս **Վ. Աճեմյան**, Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Եր., 1971, էջ 38-102։

Քննարկվող ուսումնասիրությունը սկզբունքորեն կառուցված է հենց այդ տրամաբանությամբ. քննարկումների առանցքում ընկած են ոչ թե առհասարակ աշխարհաբարի, այլ աշխարհաբարի գրական տարբերակի ձևավորման հարցերը: Հեղինակն ինքը շարադրանքում հաճախ է ընդգծում այս միտքը: Այդ են վկայում մաս աշխատասիրության խորագիրը («Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը») և ենթախորագրերը («Գրական արևմտահայերենի կազմավորման...», «Գրական արևմտահայերենի բառապաշարի...», «Գրական արևմտահայերենի քերականական կանոնավորման ընթացքը 1840-1870 թթ.»): Սի կարևոր հանգամանք ևս. ինչպես հարցին նվիրված գրեթե բոլոր աշխատանքներում, այնպես էլ այստեղ աշխարհաբարի ձևավորման ու զարգացման, մաս գրապայքարին առնչվող խնդիրները քննարկվում են գրաբար–աշխարհաբար տարբերությունների և միջին հայերեն–արևմտահայերեն ընդհանրությունների համատեքստում:

Գրավոր գրական հայերենի շրջանաբաժանման և մասնավորապես միջին հայերենի լեզվական որակի նկարագրության, միջին հայերեն–բարբառ, միջին հայերեն–արևմտահայերեն առնչությունների վերաբերյալ հարցերին **Գևորգ Չախուկյանը** տարիներ անց անդրադարձել է մաս ալ աշխատանքներում: Իր իսկ բնութագրությունները հավանաբար չեն գոհացրել լեզվաբանին. անհրա-

Ժեշտությունը կար նոր փաստերի, մասնավորապես բարբառագիտական հետազոտությունների արդյունքների հիմքի վրա և նոր հիմնավորումներով վերահաստատելու տեսակետներ և ճշգրտելու միջին հայերենի լեզվական որակի ինչ-ինչ հատկանիշներ:

Ուսումնական և մեթոդաբանական առումներով թերևս հարմար տարբերակ է միջին հայերեն անվանումը: Ընդունված տեսակետներից մեկն այն է, որ միջին հայերենը հին և նոր հայերենների միջև ընկած անցման ժամանակաշրջան է, որ «հավասարապես տարբերվում է հին և նոր հայերեններից և ներկայացնում է լեզվական հատուկ շրջան» (Յ. Կարստ)³⁴: Գ. Ջահուկյանը միջին հայերեն անվանումը արդարացված է համարում տրամաբանորեն, ժամանակագրորեն և պատմականորեն, եթե մենք իրոք այդ անվանումով նկատի ենք առնում միջին շրջանի տարբերակների ամբողջությունը: Առավել ճշգրիտ լինելու համար նա առաջարկում է հայոց լեզվի զարգացման այդ շրջափուլը կոչել արդեն իսկ շրջանառության մեջ եղած անվանումով՝ «հայերենի գրավոր պատմության միջին շրջան»³⁵:

Այս բոլորից հետո առաջնային ու կարևոր է մնում գրավոր հայերենի զարգացման շղթայի մեջ միջին շրջանում

³⁴ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Միջին հայերենը որպես լեզվական որակ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 1993, թիվ 1, էջ 15-16:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 16:

գործառնվող լեզվի դերի ու նշանակության խնդիրը. «Արդ՝ միջին հայերենը միջին օղակ է հին հայերենի և երկու նոր հայերենների՝ միջև, քե՞ս հին հայերենի և դրանցից մեկի, մասնավորապես արևմտահայերենի միջև»³⁶: Բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման կապակցությամբ կազմված աղյուսակի մեջ Ջահուկյանը մտցրել և այդ հատկանիշներով գնահատել է կիլիկյան միջին գրական հայերենը, արևմտահայերենը և արևելահայերենը: Ստացված վիճակագրական տվյալները միջին հայերեն և արևմտահայերեն փոխհարաբերության վերաբերյալ շատ հետաքրքրական են: «Արևմտահայ գրական լեզուն,— կարդում ենք եզրակացության կետերից մեկում,— ինչպես և սպասելի էր, երկու անգամ ավելի մոտ է միջին գրական հայերենին, քան արևելահայ գրական լեզուն, առանձնապես աչքի ընկնող են վերջիններիս քերականական տարբերությունները. սա նշանակում է, որ **արևմտահայ գրական լեզուն հանդես է գալիս որպես միջին գրական հայերենի ժառանգը....**» (ընդգծումը մերն է — Յու. Ա.)³⁷:

Բերված կարծիքներն ու քննարկումները վկայում են, որ հետազոտողների շատ որոշակի մասի համոզմամբ միջին դարերում ձևավորվող լեզվական որակը սերտ կապի մեջ էր արևմտահայ բարբառների հետ, ձևավորվեց

³⁶ Նույն տեղում, էջ 14:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 17:

այդ բարբառների հիմքի վրա և իր հերթին հիմք հանդիսացավ արևմտահայ աշխարհաբարի ձևավորման ու զարգացման համար՝ որպես նոր գրական լեզվի նախավիճակ:

Միջին հայերեն–արևմտահայերեն սերտ կապի և լեզվական ակնհայտ ընդհանրությունների մասին է վկայում մեր լեզվի երկու ճյուղերը «սահմանազատող» հնչյունային, բառային և քերականական փաստերի ամենապարզ համադրությունն անգամ:

Այսպես: Միջին հայերենում առկա է գրական արևմտահայերենին հատուկ **հնչյունական-հնչյունափոխական բոլոր երևույթների աստիճանական զարգացումը:** Ըստ որում, դրանք ձևավորվում են կա՛մ գրաբարի ուշ շրջանում և կա՛մ վաղ միջնադարում: Ինչպես, օրինակ՝ **ա-**ի սղումը կամ անկումը բառական ուղիղ ձևերում՝ **հասկնալ, հավնել, մեռնիլ, ճանչնալ, սպաննել** (XIII դ.) (Ա 1, 74), կամ՝ «Վասն զի մաղձն **շատցաւ** ի յայս անդամս», «....և այնկից ի վեր **թուլցաւ**», «....և զիս **մոռցան**» (Ա 1, 334), **ու-**ի անկումը **ուղարկել** բառում՝ **դրկել** (XV դ.) (Ա 1, 80), **ե-**ի անկումը **գիտենալ** բառում՝ **գիտնալ** (Ա 1, 82), **այ**→**ա** պատմական փոփոխությունը՝ **զաղբարն** (XI դ.), **վար**←**վայր, աս**←**այս**, որ ավելի լայն տարածում է ստանում XIV-XV դարերում՝ **այլ**→**ալ, այն**→**ան, այսր**→**ասոր, այնր**→**անոր** (Ա 1, 91-92), հրամայականում գրաբարյան **-եա** վերջավորության փոփոխությունը է ձայ-

նավորի՝ **խառնեա**→**խառնէ**, **մաղեա**→**մաղէ** (XII դ.), **սի-րեա**→**սիրէ** (XIII դ.) (Ա 1, 100), արդեն մի քանի բառե-րում բառասկզբում արձանագրվում է **ա**→**ը** (անկանել→ընկնիլ, անկողին→ընգողին), որը XV դարից մատենագրության մեջ ներթափանցում է արևմտահայերենին հատուկ **ա**→**ը** հնչյունափոխության այլ օրինակներով՝ **ընել** (←անել←այնել←առնել), **ըսել** (←ասել) (Ա 1, 76): XII-XIII դարերի մատենագրության մեջ համընդհանուր երևույթ է ձայնեղ հպականների շնչեղ խլացումը՝ **սուք**, **սարկաւաք**, **փափաք**, **հոքս** (Ա 1, 116), որի դրսևորումները Գ. Ջահուկյանը արձանագրում է տակավին V-XI դարերի ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվում. այն արտահայտվում է մի շարք բառերի գրության մեջ, ինչ-պես՝ **յարհանդէ**, **մանգունք**, **ընգերանցն**, **դաքաղ**, **երկրպաքեցաւ**, **քահակցի**, **Սարքսի** և այլն³⁸: Ս. Ղազարյանը միջին հայերենի հնչյունաբանությանը նվիրված իր աշխատության մեջ բերում է ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների տեղաշարժ-տեղափոխության բազմաթիվ օրինակներ X դարի ձեռագրերի հիշատակարաններից (աստուածամարդ, ցանգալի, ընդմեցայ, վաթթար, Դաղէոս, Թաւթի, Բարթաղէմէոս և այլն) և XII-XIII դարերի մատենագրությունից ու վիմագիր արձանագրություններից (խաքանէ, զանկակատանս, ընգալա, անգցի, ընչա, սղարոն, պա-

³⁸ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, Եր., 1997, էջ 12:

տարաք և այլն)³⁹, միջին հայերեն-արևմտահայերեն համակարգերին հատուկ հնչյունափոխական այլևայլ բազմաթիվ երևույթներ՝ հնչյուն(ներ)ի անկում (արժան - աժան, ջրաղաց - ջաղաց, ինքն - ինք/զինք), հնչյուն(ներ)ի ամփոփում և հավելում (առնել - ընել, կանաչ - կանանչ, դու - դուն) (Ա 1, 143-162), դրափոխություն (փետուր→թեպուր, քեփուր), տառադարձումներ (Ասլղարիսլ → Աթղարիք, Աթուսահլ→Ասլուսահլ, Աթլ հասան→Ասլ հասան)⁴⁰ և այլն:

Բառային կազմի ընդհանրություններից է այն, որ գրական արևմտահայերենին փոխանցվեցին բուն միջինհայերենյան մի շարք բառեր: Ամենից առաջ նկատի ունենք այդ բառապաշարի բնիկ բառերի շերտը, որը գործածվել է գրաբարի խոսակցական տարբերակում, բայց մեզ է ավանդվել միջին հայերենի գրական հուշարձանների շնորհիվ⁴¹ և ամենայն հավանականությամբ մեծ մասով արևմտյան բարբառների սեփականությունն է, ինչպես՝ **մորճ** – ծառի դալար ճյուղ, **սարբինայ** – խաղողի թառմա, **խածնել** – կծել, **սկրդել** – քերել, **սոթթել** – հավաքել, քշտել, **գոց** – փակ, **աղէկ** – լավ, **ցանցառ** – նոսր, **սուղ** – թանկ, **հեղ** – անգամ, **հոս** – այստեղ, **նէ** – եթէ: Քիչ չեն

³⁹ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Միջին հայերեն, գիրք Ա, Եր., 1960, էջ 97-98:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 97:

⁴¹ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, Եր., 1997, էջ 63-73:

նան միջին հայերենից ավանդված իմաստավորությունները՝ **հատնիլ** (←հատանիմ) գրբ. կտրվել, միջ. հյ. նան՝ վերջանալ, **ցաթիլ** (←ցայտել) գրբ. թռչել (ջրի), միջ. հյ. նան՝ ծագել (արևի, լույսի), **բարակ** գրբ. նուրբ, միջ. հյ. նան՝ մանրամասն, ինչպես նան՝ **քամի** – հողմ, **մրափ** – քուն, **կարգել** – ամուսնացնել, ուշադիր, **տեսնել** – իմանալ, գիտենալ և այլն: Մատենագրության մեջ վկայված են արևմտահայերենը արևելահայերենից և գրաբարից տարանջատող բառային այլ միավորներ՝ **հոս**, **հոն**, **քով**, **ատեն**, **աղվոր** (XII-XIII դդ.) և այլն:

Միջին հայերեն-արևմտահայերեն կապի և ընդհանրության դրսևորումները ակնառու են **ձևաբանական մակարդակում**: Ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվում և գրավոր մատենագրության մեջ հանդիպում են միայն միջին հայերենում և արևմտահայերենում համընկնող՝ գոյականի հոգնակի սեռականներին բնորոշ (կամ դրան մոտ) կազմություններ՝ **հայրերուն**, **ճորտերուն** (տե՛ս ԺԳ, 19), «Յաչաց լուսոյդ զձեռդ լուս, **Ականջներուդ** դուռըն չի կայ»⁴²: XIII դարի հիշատակարաններում վկայված են բացառական հոլովի կազմության մեջ **ի** նախդիրի անկման գգալի թվով օրինակներ. ձևավորվում են միջին հայերենում և արևմտահայերենում համընկնող հոլովական կազմություններ՝ **կոչեցին երկրէն իւրեանց, հզաւ-**

⁴² «Հայ դասական քնարերգություն», Եր., 1987, էջ 112: Այսուհետև շարադրանքում՝ ՀԳ-Բ, և էջը:

բայ երկրէն Խաչինոյ, ոչ որ իշխեսցէ մարդկանէ (ԺԳ, 34): **-ուքիւն** ածանցով բառերի բացառականի աննախ-
դիր կազմությունները, որոնք ձևավորվում են սեռական-
տրական հոլովի հնչյունափոխված (**եա**→**ե**) հիմքից, ամ-
բողջությամբ համընկնում են արևմտահայերենի համա-
պատասխան հոլովածներին՝ իւր **արքայութենէն**, տեսա-
նէ **աւտարութենէ** իւր գաւառն (ն. տ.):

Միջին հայերենում առաջանում է նորակազմ **-վան** հոլո-
վումը. ներառելով իմաստային ընդհանուր հատկանիշով
բնութագրվող բառեր (օրուան, իրիկուան, վաղուան, տար-
ուան, ցորեկուան և այլն)՝ այն ամբողջությամբ համընկ-
նում է արևմտահայերենի համապատասխան ձևերին:
Արևմտահայերեն ձևերի գործածություն է արձանա-
գրվում դերանվանական հոլովման հարացույցում «**Քե-
զի** բերեն հայու դըստրիկ» (ՀԴՔ, 69), «Հաստատեցէք
զձեզ հետ **ինձի**» (ՀԴՔ, 85), «Ասցի. Հոգով հիւանդ եմ,
ըզբեզ բժիշկ **ինձի** գտա» (ՀԴՔ, 94), «Որ տէրն այնէ
մեզի վճար» (ՀԴՔ, 119): Շատ բնորոշ օրինակներ են
վկայված բայական համակարգում. վաղակատար դեր-
բայը, **-ել**-ով ձևերին գուգահեռ, որը գրաբարի անցյալ
դերբայի զարգացումն է (**-եալ**→**-ել**), ստանում է **-եր** վեր-
ջավորությունը՝ **լ**→**ր** ձայնորդների հնչյունափոխու-
թյամբ՝ «Իրք մի կայ ու ինքն է ջըրբեր, Հանց գինեխում
մարդ **չէ տեսեր**», կամ՝ «Ի յերկնաւորաց դասուց սաղա-
յել գերեսն **էր շրջեր** Ի յերկնից անդունդս **իջեր** Ի ի լու-

սոյն խաւար **մնացեր....**», «Դիւանէնն ասէ, այս ջերմանս պատճառն այս է՝ որ ի շատ դատելուն հոգին **տագնապեր և տաքցեր է**, և իր տաքութենէն զայց ջերմս յերեսն է բերել» (Ա 1, 308-309), որպէս քերականորեն ամբողջացած երևոյթ՝ հարակատարը հանդես է գալիս նաև իբրև ժամանակակերտ դերբայ՝ «Ուղիղ ճամփէն **եմ մոլորած**, եւ յանիւսն ծովս **եմ անկած**, Ի վիհ մեղացս **եմ գլորած**. Ձարթո՛ղիս, տէ՛ր, ի քնոյ մեղաց»⁴³, կամ՝ «Ամենայն իրք, որ ինքն աչօք **է տեսած**, Հաւատով հեռաւորն ի ձեռն **է եկած**. Յաստուծոյ սուրբքն ամէն հաւատն **են գոված**, Յաշխարհիս հաւատով յերկինքն **են ելած**» (Ա 1, 310-311): Ի դեպ, «Ակնարկներ....»-ում կարծիք է արտահայտվում, որ միջին հայերենում հարակատար ժամանակներն ամբողջությամբ չեն նույնանում արևմտահայ գրականի հարակատար ձևերի հետ, քանի որ միջին հայերենում ներգործական սեռի բայերից հարակատար ժամանակներ չեն կազմվում, և որ «հարակատար դերբայը ներգործական սեռի բայերի դեպքում արտահայտում է կրավորական սեռի իմաստ՝ առանց կերպային դրսևորման» (տե՛ս Ա 1, 311): Մեր ձեռքի տակ եղած և հենց «Ակնարկներ....»-ում բերված որոշ բնագրային օրինակներում, սակայն, հանդիպում են գործածություններ, որոնց վերաբերյալ հազիվ թե «որոշակիորեն չի

⁴³ **Հովհաննես Երզնկացի**, Հայ քնարերգության մատենաշար, Եր., 1986, էջ 58:

կարելի պնդել», որ դրանք ներգործական սեռի իմաստ ունեն, ինչպես՝ «Ձինչ աշխարհը դաշինք ու ուխտ կա դրած, Ամենին կապն ամուր հաւատն **է դըրած**: Ամենայն իրք, որ ինք աչօք **չէ տեսած**, հաւատով հեռաւորն ի ձեռն է եկած. յաստուծոյ սուրբքն ամէն հաւատն **են գոված**, յաշխարհէս հաւատով յերկինքն են ելած» (Հովհաննէս Երզնկացի, 68), «....Ձերդ լոկնայ մարդն ջրով, որ **խառնած է** յինքն տաք իրք» (Մխիթար Հերացի) (տե՛ս Ա 1, 331): Այլ աշխատություններում, հաստատելով այդպիսի կառույցներում կրավորականության իմաստի գերակշռության փաստը, բերվում են նաև հազվադեպ օրինակներ՝ չեզոք սեռի (այդ թվում՝ կրավորակերպ) բայերի («**այլակերպած էր և հեռացած** ի հին հայ բառէն, արիւնակն **կորած էր**») և բացառիկ դեպքեր՝ բայի բուն ներգործական իմաստով գործածությամբ՝ «քանզի այլն գրած էր» (=ուրիշն էր գրել), ինչպես նաև վաղակատար դերբայի իմաստային կիրառությամբ՝ որպես ձևի կամ ժամանակի պարագա՝ «զգոհացողականն մատուցած (=մատուցեալ «մատուցելով») Աստուծոյ արինութիւն» (ԺԳ, 87)⁴⁴: Հարցի վերաբերյալ անդրադարձ կա նաև «Հայերենագիտական բառարանում»: Նշվում է, որ հարակատարի վերաբերյալ շրջանառության մեջ դրված այդ կարծիքը չի հաստատվում հավաստի տվյալներով. «Ըստ որոշ հայերենագետների,– կարդում ենք բառարանում, – **-ած** մասնիկով այս

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 68:

դերբայը նախապես միայն կրավորական նշանակություն ուներ, բայց այդ դիտողությունը հաստատելու համար նրանք հիմնավոր փաստարկումներ չեն անում»⁴⁵: Բոլոր դեպքերում, բերված օրինակները վկայում են, որ ինչպես արևմտահայերենում, այնպես էլ միջին հայերենում հարակատարը հանդես է գալիս որպես ժամանակակերտ դերբայ ոչ միայն կրավորական, այլև ներգործական ու չեզոք սեռի բոլոր բայերի հետ՝ անկախ նրանից, որ արևմտահայերենում առավելապես ներգործական սեռի բայերի հետ այդ ձևերն արտահայտում են վաղակատարի և անցյալ վաղակատարի նշանակություն:

Սովորական է և տիրապետող օժանդակ բայի ժխտականով և անորոշ դերբայի **լ** ձայնորդի՝ **ր**-ի հնչյունափոխված ձևով սահմանական ներկայի կազմությունը՝ **չես լըսեր, չես երթար, չի ընկնիր, չի մնար, չես ուրանար** (XIII դ.), որը արևմտահայ գրականում ընդհանուր և միակ ձևն է. միջին հայերենի ուսումնասիրողները այս առիթով դարձյալ պիտի արձանագրեին, որ «Արևմտահայ գրականի ձևերը ամբողջությամբ համընկնում են միջին հայերենի ձևերին: Նույնիսկ **ի** խոնարհման բայերի անցյալ անկատարի ժխտականի **ի**→**է** հնչյունափոխությամբ՝ **չեր փախչեր**» (Ա 1, 320): Միջին հայերենում օրինաչափ է եզակի հրամայականի՝ **ես**→**է** հնչյունա-

⁴⁵ Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 371:

փոխված վերջավորությամբ ձևերի օգտագործումը, մի բան, որ **ե, ի** լծորդության պարզ բայերի համար կանոնական դարձավ արևմտահայ գրականում՝ **շփէ՛, մաղէ՛** (XII դար), **պարզէ՛, խառնէ՛, յիշէ՛** (XIII դ.), պատճառական բայերի համար հանդես են գալիս գրական արևմտահայերենին բնորոշ ձևեր՝ **ցամաքեցու՛ր, կերցու՛ր** (Ա 1, 339): Տարածված կազմություններ են արգելական հրամայականի (**մի՛ մնար, մի՛ օծաներ, մի՛ թողուր** (XII դ.), **մի՛ պահեր, մի՛ վառեր, մի՛ խօսիր** (XIII դ.)) ձևերը (Ա 1, 357-358): Անկանոն բայերի անցյալ կատարյալի կազմության մեջ նկատելի է արևմտահայերենին հատուկ կազմությունների կայունացումը, ինչպես, օրինակ՝ **տալ** բայի հարացույցում է. «**Տալ** բայի անցյալ կատարյալում հետևողականորեն ունենք **տուի, տուիր, տուաւ** խոնարհման ձևերը» (Ա 1, 351):

Սահմանական ներկայի և անցյալի կազմության վերաբերյալ պիտի ասել հետևյալը. ներկայի **կու/կը, կ՛**-ով համադրական կազմությունը (**կու խօսիմ, կ՛աղօթէ, կը բուժէ** ձևերը արձանագրվում են որպես բարբառային-խոսակցական ձևեր. երեք բայերի դեպքում կանոնական է գրական լեզվում՝ **կու գամ, կու լամ, կու տամ**) միջին հայերենի բացարձակ հատկանիշն է: Ա. Այտընյանը, ինչպես նշվեց, դա համարում է լեզվական այն հիմնական նշանը, որով աշխարհաբարը զատվում է գրաբարից: «Միջին հայերենով գրող ոչ մի հեղինակ չի խուսափել այս

մասնիկից՝ սկսած Ներսես Շնորհալուց մինչև Ֆրիկ, Երզնկացիները և հետագա միջնադարյան մեր մյուս տաղերգուները» (Ա 1, 322):

Անդրադառնալով **կու** մասնիկի ծագման հարցին՝ Գ. Ջահուկյանը գրում է հետևյալը. «XII դ. սկսած՝ այդ մասնիկը գրականության մեջ լայն տարածում է գտնում՝ ընդգրկելով հայերեն բարբառները գրեթե առանց բացառության, այդ թվում՝ այն բարբառները, որոնք գտնվում են Հայաստանից դուրս՝ Բյուզանդիայի և հետագայում Թուրքիայի արևմտյան մասում, Սիրիայում, Իրանում, հեռավոր Հնդկաստանում, Եվրոպայում»⁴⁶:

Ավելորդ չենք համարում քննարկվող ժամանակաշրջանի հայ մատենագրությունից բերել բնագրային մեկ-երկու օրինակ՝ դրանց լեզվի մասին ընդհանուր պատկերացում և ճաշակ տալու համար. դրանցում ակնառու են արևմտահայերենում և արևելահայերենում համընկնող կամ միայն արևմտահայերենին բնորոշ և գրաբարից տարբեր իրողություններ.

⁴⁶ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հարցեր, Բեյրութ, 2000, էջ 300:

Հանելուկներ

Աստղեր. Ջառ ի վեր ջուրն է մեկնած,
Ներքոյ ամուր աւզով փակած,
Աւազն ամեն հրով լցած՝
Սի քան զմի պայծառացած:

Կասրու. Որպէս տիկին յուշիկ գնայ,
Պարան յետնն ի քարշ կուգայ,
Բազմի յոսկի բարձի վերայ,
Որսիկ առնէ քան զբազայ⁴⁷:

Եզ. Է աննըմա՛ն աղվոր տիկին
Ինքըն ծնանի ըզմայր ածին:
Թէ փոկու մասըն քեզ պիտի՛ն
Դու լաւ սիրէ՛ զորսորդընին⁴⁸:

Աղուէս. Ջերդ ի գաղառ խիստ է ի յար.
Սիրէ զմորթին ուտէ զբանճար:
Ամ ինչ կարդամ զիւրմէ քեզ ճառ
Խելաւքն է ծով զերդ ըզխիկար⁴⁹:

⁴⁷ **Շնորհալի**, Եր., 1968, էջ 35-40: «Կատու» հանելուկը՝ որպէս աշխարհաբարի տարրերով լեզվական մնուշ, բերված է մաս **S. Շահբազյանի** «Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը» ուսումնասիրության մեջ: Սակայն հեղինակը կարծես ավելորդ ջանք է գործադրել մնուշի լեզուն «ավելի աշխարհաբարացնելու». լեզվական երկու իրողություն «սրբագրվել է» արևմտահայ աշխարհաբարով՝ **յետևէն←յետևն, կ'առնէ←առնէ** (հմմտ.՝ էջ 63):

⁴⁸ Տե՛ս էջ 62 (ձեռ. 1558, 385ա):

⁴⁹ Նույն տեղում:

Հովհաննես Երզնկացի

Տաղ Երզնկացի Յովհաննիսի ասացեալ

- Ծո՛յ Յոհաննէս, ծո՛յ իմ տըղայ,
Դարձի՛ր ի տունն, ասա մեղայ,
Քեզի բերեմ հայու դըստրիկ,
Ըզբեզ օրինել տամ քահանայ:

- Հայ իմ մարիկ, ես քեզ ծառայ,
Գէմ Աշային նըման չըկայ,
Աշան է թուխ, ունքն է կամար,
Քաֆիր եմ թէ զինքն ուրանամ:

- Ծո՛յ Յովաննէս, ծոյ ի՛մ տըղայ,
Դարձիր ի տուն, ասա մեղայ,
Աշան տաճիկ է անօրէն,
Այն քո հաւտուն հետ կու ջանայ:

- Հայ իմ մարիկ մի՛ տըխմարնար,
Չըկայ նըման գէմ Աշային,
Քանի որ յիմ տեսուս զատեր՝
Կենաց ճարակն է ինձ հատեր,

Լացն ու հառաճն է զիս պատեր,
Հոգու քաղիլ ու սրտացաւ:
Լեզուն պիւլպիւլ, ձայնն դումրի,
Մեջքըն բարակ գէտ ֆռանկի:

Աշան նըստեր էր փենճերեն,
Ափն երեսին էր, խիստ կուլար,
Թ'այսօր ծեծեց իմ հայր դատին,
Թ'է՞ր կու սիրես հայուն որդին.
Տես թե կելնէ մէկ մի կուգա՞յ,
Ականջըն խուլ Յովաննէսին:

Խեւ Յովաննէսն, երբ գայն լըսեց,
Բըռնեց զճամբան ի Եզընկին.
Ու գլխիբաց, գըտակն ափին,
Գնաց կանգնեց յառջև խանին⁵⁰:

⁵⁰ Հովհաննես Երզնկացի, Հայ քնարերգության մատենաշար, Եր., 1986, էջ 47:

Խնճարն իյնա ինչ Բանու-նի. Եօրի Եօրի
 հեանաւ օղի. հեօթիւր պիղաին մ-
 հալսօղի. պէն մաւաւր ման մալայղի.
 սէն ովանէս Ժշիշ օղի. շերար սիրեն
 Խօշկո- լինի:
 Տ ովանէսին մայրն աղայ հապերմ-
 ւայ իվրան լսալայ. զօրն իվանէրն իժա-
 կո-գայ ու խոսնկո-ման հո-խոսաւմայ.
 Լարկանարգէր աւեմեղայ. հաբէղա-
 ճիւր ողորմայ. աղալեօնէր զէն ան. Բե
 ին ովանէսն իստան գրաւմայ:
 Ժ օյ ովանէս Ժօյին աղայ. դարձիր ի
 սուն առայ մեղայ. աշան տաճիկէ
 շէնէհար. Է- հայ բերէն Ժեղի համար
 Ժան զաշանայլ աղէի լինայ. Քօյին
 րիկմ տխմանար. շիկայ նման գիւն
 շային աշանէ լեւի ունէնէ համար
 Ժափարէնէ շիւնի ողանամ:
 Ժ օյ ովանէս Ժօյին աղայ դարձիր ի
 սուն առայ մեղայ. հաբէր անարկո-

Մատենադարան, ձեռ. 9271, 90ա

Տաղ սիրոյ

Ակըն գոհար է յիւր շարած,
Ներքև շըրթանցըն պատրաստած
Տեսն իւր կարմիր է զարդարած՝
Զինչ բուրաստանք, որ ծաղկեցաւ:

.... Քանի որ յիմ տեսուս զատեր՝
Կենաց ճարակն է ինձ հատեր,
Լացն ու հառաչն է զիս պատեր,
Հոգու քաղիլ ու սրտացաւ:

.... Եղբարք մի կան հետ մեզ սիրով
Աշխարհի բան ուզեն գրով,
Նա ես վասն այն յայտնի ձայնով
Սիրու բաներս ասցի յոլով (ՀԴԲ, 92):

Դե սերս ունիս սի սեզմար 97
 որ բաժնեւոր . աշ զիս ճար. հա
 իմ հաճուս էշէր պաճար իմ
 աշխուս լոս ծագեցաւ :
 Այն հօհար հօհ շարած . նիսն
 շրեւոյ շարաւորութի . պէսն իւր
 հարեւի շարաւորած . զինչ բու
 րասպանիք որ ծաղկեցաւ :
 Չինչ որ հազիւ եւս իւր զայն .
 երբ գուն շարն էնի փայլ . շե
 ղի ի իւր լոսոյն հաշի . հանաւ
 շարանի սերս ծաղկեցաւ :
 Եւ իմ հարս ի իւր սերուն . զինչ
 ծաղկաւոր էրին ցօղուն . հանչին
 փարեան անոշ քանակ . ի երբ հիշ
 հաշի հարս :
 Բանի որ հիմ պէսեմա շարեր
 ինչաւ ճարանի ի ինչ հարեր . շարնա
 հաւանքի զիս պարէ . հազուս ի
 ինչաւ պարսպաւ :
 վեւ .
 19

Մատենադարան, ձեռ. 9271, 102բ-3ա

Տարեգրութիւն

«Ի ժամանակին յայնմիկ էր Գագիկ ի Կարս, եւ **յուդարկեաց** առ նա Սուլտանն գալ ի հնազանդութիւն: Եւ էր Գագիկ իմաստուն, խորհեցաւ գերծանել ի նմանէ խաղաղութեամբ, **հագաւ** զրահ **սեւ՝ զէտ** սգաւոր, եւ նստաւ ի վերայ **սեւ** բարձի: Եւ երբ **տեսաւ** զնայ դեսպանն, **հարցաւ** եւ ասէ, թէ Դու թագաւոր ես, **է՞ր ես սեւ հագեր:** Եւ ասէ Գագիկ. յորմէ հետէ մեռաւ բարեկամն իմ՝ Տօղրիլ Սուլտանն, եղբայր Աբասլանայ, ես սեւ եմ յագեր, քանզի խիստ սիրեաք զիրար: Եւ զարմացեալ դեսպանն՝ երթեալ, պատմեաց Սուլտանին. եւ նա լսեց եւ հիացաւ յոյժ, եւ սիրեաց զԳագիկ վասն բարեկամութեան եղբօրն. եւ ելաւ ամէն յեծելովն եկն ի Կարս առ Գագիկ ի տես, եւ հագոյց նմա հալաւ թագաւորական: Եւ արար Գագիկ պատիւ Սուլտանայ եւ զօրաց նորա: Չայս՝ այս ցեղ արար Գագիկ, եւ գերծաւ խաղաղութեամբ» (ընդգծումները – Ղ. Հովնանյան)⁵¹:

⁵¹ Տե՛ս **Ղ. Յովնանեան**, Հետազօտութիւնք մախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Ա, Վիեննա, 1897, էջ 17:

Կանանե աշխարհս ամեն
 զայլ երեսածք. և անց ասոր.
 Եւ ամ Ծ ու զաստատանայ
 համարս տալոյն ատալի ու
 ղիղ դատաւորինքի: Չ ամեն
 զինչ որ աստենառնէր դուք
 անդէն գտանելոյնք թէ
 չար և թէ բարի:
 Ի թէ ի տեսնամ
 ասլ ոք որ թգրի ծառ
 այր թէ. և ի հազանդու թէ
 լինի: Եւ ի զո պատմանք աս
 նէն թգրին հանց որ մեռա
 նին իրանաք: Եւ և եղբարք
 և և որդիքն որ յառաջագործ
 լեալ լինին: Եւ ամ հաւո մէ
 ղանայն չլինին զրկածք.
 Ի հայրենի ժառանգութեն.
 Եւ երբ զն անհաւատութե
 չլինի մեռել հայրնի պարտ
 նութենէն. լինի լուկ զնի
 ըաց բարկութե. կամ այլ
 զել մեղանայն. և ասլ այլ

Կէտ Ծառ Ծ որդիքն կորնէն
 հայց լինի դատաւորանա
 Եւ ընդիւրաքանչ իւր պարտ
 անցքն աստ հաւապունկ. և
 ընդիւրեանց ճորտէն:
 Ի թէ լինի զի չլինի գտա
 մէ. կամ յերկիր
 որ ընդ թգրի հազանդու
 թէն լինի: Եւ ակէ հանք զտ
 ի. նա թգրին է և ար ծա
 թա հանքն. և ամ թա գուհ
 ոյնէ. ասպա անճարակ բա
 մին հաւանի երկրն տիրոջն.
 զինչ ցեղ և կարենան հաւոն
 որ երկունքն լինին շահած.
 Եւ պա երկաթն. և պղինձ
 և այլ լոքն զինչ որ լինի որի
 հողէն էնէ. ասեղայն լինանի
 նէ: Եւ ոյն պէն և ասլն և բոր
 անկն. և ամ լին. և կունայն. և
 ճոյ լին. և ասպա կին. խոնչին
 և միւզտալէն. դէն խոնչին
 և այլ պապն սիւրք որ բաղէ ոյ

Մատենադարան, ձեռ. 487, 51ա

58

Ջերմանց մխիթարութիւն

«Կերակուր տուր թրթկիճ եփած եւ տապկած, որ լինի ի հետն նուշ աղնձած: Եւ առ փերճոկած ոսք եւ աղնձած եւ հեղ մի եփե՛ եւ ձգե՛ զջուրն. եւ արկ ի վերայ մուգ նռան ջուր կամ սերկելիլի կամ աղտորի ջուր, եւ այլվի եփե՛, եւ տուր որ ուտե՛.... Ջկերակուր շատ թող չուտե՛, մանաւանդ ի յամռան ատուրքն. հով ջուր խմե՛ քիչ քիչ: Կերակուր դդմի մուղաւարայ, եւ սպանախ կերցուր, եւ բաժայ ձուկ խորված. եւ քան զամենայն ինչ օգտե՛ խաչափարն՝ որ գարեջրով լինի եփած: Եւ երբ տաքութիւնն պակսի, հաւ-ձագ՝ փերճկոտած գարով ի բան պահե՛, եւ բանջրբոսն հազար՝ եւ դալար գինձ կերակրի: Ապա թե՛ ջերմն զօրաւոր է, կերակուր՝ թերխորով ձուի դեղնուց տուր.... Տե՛ս աղէկ եթե՛ չկա պատճառ՝ որ արգիլե՛ զքեզ, ա՛ռ սեւ վրացի կոճ, եւ ի բողկն դիր՝ զերդ իւր ուսամն է. ապա զբողկն տուր որ ուտե՛, եւ վերաբերութիւն առնե՛: Ապա այն հիվանդն՝ որ վերաբերութիւն չկարե՛ առնել, լուծման դեղ տուր, որ ուժովն լինի....»⁵²:

⁵² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 80, 84:

43

ևտոբ կերակոր թրթիճեփած. ևտապած
 աղըն ծածն ղովեծած նոյն փեր ձոկողն: և
 առփեր ձոկած ոսբ. ևաղըն ծած. ևհաղմինեփ
 էջրով և ձգեղ ջրոն. ևապարկի վերայ մոզնոան
 ջրո: ևամնոջս երկկ ջրո, ևամաղտորի ջրո.
 ևայլուայրեփե ևտոբորոտե. ևայլ տոր փշա
 տիփոնենդ. ևամնոան հատիփոնենդ. հետ
 տաքսիմատի. ևզայտ կերակոր քտել մեղեքտ
 յայն ժամն տոր երբ լինի հազ. ապա թէ հազ լինի
 տոր լամել յտաճիկ կոեղ. ևհայ. կաւ. ^{ևփերակոր} տաքան
 փոխան հացի փրորակտոր. աղըն ծածն ղովեծ
 ած. ևտերկ կլի ջրին փոխան մրտեքամոքստոր.
 զեմտեքամոքսն արփի լեղլուծումն. ևաւտե
 հազին. այն սակաքաղ ցրտ. թքնորոյ յինքն կայ.
 և Լ պաթէ հանդիսի ողաղ լինել ընդ քանուի.
 դուն հովնայ արայ այն շանաքս. առփառնալե
 զոփ ջրո, ևբոսիան դտարոփ ջրո. ևզինքդ ար
 ապկերն, հովութիւն կոչեն. ևձոփոքնուց. ևտա
 ճիկ կոեղ. ևհայ կաւ. ևհոռումնատնեհարկ
 աւ. ևպրտոփ. Ըջագիր այրած. ևապիտակա
 յեղ յարձիճէ. զայս զամեն ժողովե ևհովեա
 արա զերդիւր ուսմեն. և Լ պաթէ այտ ջրերո

Մատենադարան, ձեռ. 7717, 221աբ

Հայտնի է, որ հայ հին և միջնադարյան գրական հուշարձանները հանդիպում են տարընթերցված տարբերակներով, որոնք հավանաբար նաև գրիչների միջամտության արգասիք են: Դրանցում կան լեզվական որոշակի տարբերություններ: Օրինակ՝ Շնորհալու «Այծն» հանելուկը ունի տեքստային հետևյալ տարբերակները.

Այծ. *Յամէն շըրջի ինքն ի քարեր.*

Ունի ծախսու մազէ *քըրձեր,*

Գիւնոյ ունի *աղուոր* տըլէր,

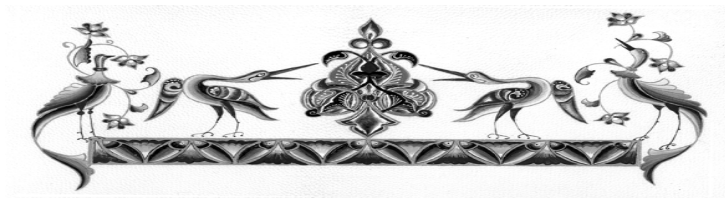
Ի օժտէ ձրի դանկի կոթեր⁵³:

Այծն. *Չամէն շըրջի ինքն ի քարեր*

ունի ծախսու մազէ *կըրձեր:*

Գիւնու ունի *աղվոր* տըլէր,

աւժրէ չըրի դանկի կոթեր⁵⁴:

⁵³ Տե՛ս Շնորհալի, Եր., 1968, էջ 35-40:

⁵⁴ Տե՛ս էջ 62 (ծեռ. 1558, 385ա):

Եւ անորման ւաղվոր տիկին .
 ինք ըն ծնանի ըզմայր աւճին :
 Թէ փոկու մասըն քեզ պիտին .
 դու լաւ սիրէ զորսորդնի ն :
 Սամէն շըրջի ինքնի քարեր .
 ունի ծախու մազէ կըրճեր :
 Գինու ունի աղվոր տըկեր ,
 աւժտէ ճըրի դանկի կոթեր :
 Սէր քիզ աղան խիստէ իյար ,
 սիրէ զմոր թին ուտէ զբանձար .
 Լձ մինչ կարդամ զիւրմէ քեզմա .
 իւրաքնէ ծով զերդր խիկար :
 Ստամ չէ նա խիստ ի խէն .
 զէտ կըտընկոյ վիզնէ ի կէն :
 Տեո զայլ ազգի ելնէ ի շէն ,
 քրնաւ չառնու յոտքըն բւեո :
 Սճ չարար եղեն այնոր .
 չատհիացայ ես վանայնոր :
 Թէ պետըման է ի փայտ չոր .

Եղն
 այծն
 աղուես
 ուղան
 Տճ
 ջորի

Մատենադարան, ձեռ. 1558, 385ա

Բերված վկայությունները XII-XIV դարերի մատենագրությունից են: Հետագա դարերում ավելի ընդգծվեցին նշված հատկանիշները: Առանձին իրողություններ կայունացան: Բայց շատերը մնացին չնորմավորված՝ երկրնություն կամ եղբնություն մեջ. «Երկրնության երևույթը նկատելի էընդհանրապես: Ասենք, միջին հայերեն լեզուն էլ, իր ամբողջության մեջ վերցրած, ունի լեզվաքերականական ձևերի բազմազանություններ, որոնք, իհարկե, լեզվի զարգացման ընթացքում պետք է կայունանային, նոր երևույթները պիտի ընդհանրանային, հները պիտի զիջեին ու մոռացվեին, սակայն Կիլիկիայի հայ պետականության խորտակման հետևանքով միջին հայերեն գրական լեզվի զարգացումը ևս իր բնական ու տրամաբանական վախճանին չհասավ» (Ա 1, 326):

Սի գրական լեզվի մահացման և մի այլ գրական լեզվի կազմավորման գործընթացը ենթարկվում է որոշակի օրինաչափությունների, որոնք ի ցույց են դրվում տարբեր լեզուների փորձով: Այդ գործընթացի էությունը շատ հըստակ է բնութագրել ինքը՝ Ջահուկյանը. «Թեև միևնույն լեզվի մի վիճակից մյուսին անցումը տեղի է ունենում աստիճանաբար,– գրում է նա,– բայց հասնում է մի պահ, երբ գրական լեզվի տարբերությունը խոսակցականից ակնհայտ է դառնում, և տեղի է ունենում մի գրական լեզվի փոխարինում մյուսով՝ խոսակցական հիմք ունեցո-

ղով:Հին ավանդույթով առաջնորդվող հուշարձանների լեզուն սկսում է տարբերվել բնական ճանապարհով փոփոխվող խոսակցական լեզվից մինչև դժվար հասկանալի ու նույնիսկ անհասկանալի լինելու աստիճան: Առանձին հեղինակներ ձայն են բարձրացնում խոսակցական լեզվով գրելու օգտին կամ պարզապես գրում են այդ լեզվով: Կազմավորվում է նոր գրավոր լեզու, որ կանոնարկվելով (նորմավորվելով), ձեռք բերելով միասնականություն կամ, ինչպես ասում են, մշակվելով՝ դառնում է գրական լեզու»⁵⁵:

Միջին հայերենի մահացման և աշխարհաբարի կազմավորման գործընթացը այս ճանապարհով չի ընթացել: «Այս դեպքում հայերենը հանդես է բերել յուրահատկություններ, որ գրեթե աննախադեպ է այլ լեզուների պատմության մեջ»⁵⁶: Այդ «յուրահատկություններ»-ը ունեցան մի քանի ուշագրավ դրսևորումներ: **Առաջին**՝ միջին հայերենը՝ իբրև գրական լեզու, մի որոշակի ժամանակում («հասնում է մի պահ») ակնհայտ տարբերություններ չունեցավ իր հիմքում իբրև թե ձևավորված խոսակցական լեզվից, բնական ճանապարհով չփոփոխվեց մինչև անճանաչելի լինելու աստիճան և աստիճանաբար իր տեղը չզիջեց նոր գրական լեզվին: **Երկրորդ**՝ միջին

⁵⁵ **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հարցեր, Բեյրութ, 2000, էջ 75-76:

⁵⁶ **Գ. Ջահուկյան**, Ջրույցներ հայոց լեզվի մասին, Եր., 1992, էջ 75-77:

գրական հայերենի գոյությունը չհասավ գրաբարի՝ որ-
պես գրական լեզվի վերացմանը: «Երկու գրական լեզուն
էլ շարունակում էին կողք-կողքի գործել՝ ստանալով գոր-
ծածության կամ, ինչպես ասում են, գործառության
տարբեր շրջանակներ»⁵⁷: Արևմտահայ աշխարհաբարի
ձևավորման պատմությունը նկարագրելիս Հր. Թորոսյա-
նը նույնպես նկատում է, որ այն բնականոն ճանապար-
հով չի ընթացել. ձևավորման այդ ամբողջ ընթացքը (վե-
ցից յոթ դար շարունակ) ուղեկցվել է վայրիվերումներով՝
գրաբար-աշխարհաբար ներքին մրցակցությամբ, և ի
վերջո XIX դարագլխին ավարտվել աշխարհաբարի հաղ-
թանակով. «Գրաբարեն դեպի աշխարհաբար տանող
ճամբան միեւնոյն կանոնաւորությամբ չընթացաւ: Շըր-
ջաններ եղան, ուր այս ընթացքը դանդաղեցաւ, երբեմն
ալ կասեցաւ: Եկան շրջաններ ալ, երբ փոփոխութիւնը
կատարուեցաւ մեծ արագութեամբ: Ժողովուրդին լեզուն
ԺԴ. եւ ԺԵ. դարերուն զգալապէս յառաջադիմելէ ետք,
դանդաղեցուց իր գնացքը՝ նոր թափ առնելու համար յա-
ջորդ դարերուն, մինչեւ որ ԺԹ. դարու կիսուն, ստացաւ
որոշ ուղղութիւն, վերջնական հիմը կազմելով մեր արդի
աշխարհաբարին: Վեց եօթը հարիւր տարուան տեւողու-
թիւն մը հարկ եղաւ, ուրեմն, որպէսզի արեւմտեան աշ-
խարհաբարը ստանար քիչ շատ կանոնաւոր կերպա-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 90:

րանք»⁵⁸: Եվ **երրորդ**՝ XIX դարում գրապայքարը ծավալվեց ոչ թե գրաբարի և միջին հայերենի միջև, ինչպես ենթադրել է տալիս գրական լեզուների զարգացման ու շրջափոխության տրամաբանությունը, այլ գրաբարի և աշխարհաբարի, որովհետև XVIII և XIX դարերում իր գործառույթները աշխարհաբարի հետ կիսում էր ոչ թե միջին հայերենը՝ որպես աշխարհաբարին անմիջականորեն նախորդող գրական լեզու, այլ գրաբարը: Գրավոր մատենագրության լեզուն միջին հայերենը չէ. այդ մատենագրության նմուշները շարադրված են կա՛մ գրաբարով, կա՛մ գրաբարախառն աշխարհաբարով, կա՛մ էլ աշխարհաբարով, որ առավել կամ պակաս չափով մշակվածություն ունեն: Օրինակները բազմաթիվ են:

Սրանք յուրահատկություններ են, որոնք գրական հայերենի զարգացման տրամաբանությունը շեղում են լեզուների բնականոն զարգացման ընթացքից, միջին հայերեն-աշխարհաբար փոխանցումներում ստեղծում մի իրավիճակ, որը իր նախադեպը թերևս չունի այլ լեզուների պատմության մեջ: Բայց սա այն դեպքում, եթե գրավոր գրական հայերենի զարգացման ընդհանուր շղթայում միջին հայերենը ընդունում ենք որպես առանձին՝ ինքնուրույն շրջափուլ: Մեկ այլ տրամաբանությամբ, որը, կարծում ենք, ավելի համոզիչ է դարձնում գրական հա-

⁵⁸ Հր. Թորոսեան, նշվ. աշխ., էջ 47:

յերենի զարգացման նկարագրությունը, միջին հայերենը կամ լեզվի պատմական զարգացման միջին շրջանի հայերենը խոսակցական լեզվի հիմքի վրա ձևավորված նորմավորվող գրական լեզու էր, որը, առանձնանալով գրաբարից, հինգ դար շարունակ զարգանալով ու մշակվելով, ավելի ուշ պայքարի մեջ մտնելով գրաբարի հետ, ձեռք բերեց միասնականություն, դարձավ գրական լեզու: Միջին հայերենի զարգացումը իր ավարտին չհասավ միջին դարերում ազգային և քաղաքական կյանքի վայրիվերումների պատճառով:

Ինչ վերաբերում է գրական արևելահայերենին, ապա դրա մասին հարկ է ասել հետևյալը. XV-XVI դարերից սկսած, բարբառների ակտիվացմանը զուգահեռ, աշխուժանալ սկսեցին նաև արևելահայերենի լեզվատարբերը: Դրանք, իհարկե, առավելապես հանդիպում են **-ում** ճյուղի բարբառների ներկայացուցիչ հեղինակների գործերում:

Հայագիտության մեջ հայտնի է **-ում**-ի նախնական գործածության երեք օրինակ⁵⁹. **ա)** «Ապա թէ հիւանդին թատիրն **մաշում** լինի, կերակուր չոր է պատեհ, նա ընծային այլ ցեղ

⁵⁹ «IX դ. վերջի և X դ. սկզբի հեղինակ Շապուի Բագրատունուն վերագրված պատմության մեջ («Պատմութիւն Շապուի Բագրատունոյ», 1921) **կու-**ն հանդիպում է երեք անգամ, բայց, ինչպես ցույց է տրվել բանասիրության մեջ, այդ երկը ոչ մի կապ չունի իսկական Շապուի Բագրատունու հետ» (**Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հարցեր, Բեյրութ, 2000, էջ 300):

նիւթ...» (**Մխիթար Հերացի** (12-րդ դ.), *Ջերմանց մխիթարութիւն*, Վենետիկ, 1832). Ա. Այտընյանը այս վկայությունը գնահատել է որպէս **-ում** վերջավորութեամբ անկատար դերբայի նախաձև, մինչդեռ մի շարք փաստերով ճշտվում է, որ **մաշում**-ը արաբերենից փոխառված բառ է՝ **չարաղետ, չարագուշակ, չարաբաստիկ** նշանակությամբ (տե՛ս Ա 1, 304): **բ** «Ասացի թէ. «զինչ քրիստոնէայ կայ և արքայունք ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ ամենու սիրտն քեզ հետ լաւ են և քեզ աղոթք **են առնում**» (**Վարդան Արեւելցի** (13-րդ դ.), *Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861*). ձեռագրերի նախնական տարբերակներում լեզվական այդ փաստը կա՛մ չի ավանդված, կա՛մ վկայված է «աղոթք են յառնում» ձևով, և եզրակացությունը այն է, որ «իրական հիմք չկա «աղոթք են առնում» ձևը 13-րդ դարի լեզվական փաստ դիտելու կամ իբրև այդպիսին ճանաչելու համար» (տե՛ս Ա 1, 304-305)⁶⁰: **գ** «**Գրում** ի, մուկն ցեթեց ի վերայ լուսանցին» («ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, Եր., 1958, էջ 358) (տե՛ս Ա 1, 305): Այս վերջին փաստը, որ համեմատաբար հավաստի է, ավանդված է ավելի ուշ շրջանի՝ 15-րդ դարի մատենագրությունից՝ *Չաքնո գրչից* (1474 թ., Վայոց ձոր): Դա մեկ անգամ ևս վկա-

⁶⁰ Տե՛ս նաև **Ա. Մարգարյան**, Հայերենի հարադիր բայերը, Եր., 1966, էջ 472:

յում է, որ արևելահայերենին հատուկ քերականական այս իրողությունը համեմատաբար ուշ շրջանի երևույթ է:

Քննարկելով **-ում**-ի գործածության այս օրինակները՝ Սամվել Անթոսյանը հանգում է այն համոզման, որ դրանք «չեն կարող հիմք ծառայել պնդելու, որ **-ում** վերջավորությամբ անկատար դերբայ ու նրանով կազմված ժամանակներ են եղել այս շրջանի (նկատի ունի XII-XIV դարերը - Յու. Ա.) միջին հայերենի մատենագրության մեջ» (Ա 1, 305): Շատ ավելի ուշ՝ XII-XIV դարից սկսած, երկու հեղինակներ (Նաղաշ Հովնաթանը և Ջաքարիա Ագուլեցին) սկսեցին լայնորեն օգտագործել **-ում** և **-իս** վերջավորությամբ անկատար դերբայի և ներգոյական հոլովի ձևերը: «Այս վերապահությունից երևում է,– գրում է միջին հայերենի ուսումնասիրողը,– որ մյուս հեղինակների մոտ **-ում** և **-իս** դերբայական վերջավորությունների չենք հանդիպում, քանի որ նրանք բոլորն էլ կիլիկյան բարբառի ներկայացուցիչներ են և ապրել ու ստեղծագործել են այդ բարբառի ազդեցության սահմաններից ներս» (Ա 1, 365):

Ուշ միջնադարում արևմտահայերենին բնորոշ **-է** վերջավորությամբ տիրապետող ձևերին գուգահեռ (խառնէ՛, տորոէ՛, ծեփէ՛, խօսէ՛ և այլն)՝ նկատելիորեն ակտիվանում է արևելահայերենի եզակի հրամայականի **-իր** վերջավորությունը (ելի՛ր, գտի՛ր, հետևի՛ր, խոստովանի՛ր), առավել շատ են օգտագործվում **ե** խոնարհման պարզ

բայերում հոգնակի հրամայականի միայն արևելահայերենին հատուկ արմատական-հիմքային ձևերը (կան- չէք, խմէք, ծիծաղէք), արևմտահայերենին հատուկ նորակազմ վերջավորությամբ ձևերին զուգահեռ (իմացո՛ւր, ուրախացո՛ւր)՝ սկսում են հանդիպել պատճառական բայերի եզակի հրամայականի՝ արևելահայերեն կամ արևելահայերենին մոտ կազմությունները՝ **եռցո՛ւ, կաթե- ցո՛ւ, խմցո՛ւ** (Ա 1, 390-391), գրավոր խոսքում կիրառության մեջ են հայտնվում բարբառային **էս-, էդ-, էն-**ը և դրանցով բաղադրված ձևերը, գործածական հաճախականություն է ձեռք բերում **ոնց** բառը, որը միայն արևելահայերենին բնորոշ հատկանիշ է և այլն: Արևելահայերենը բնութագրող առանձին լեզվատարրեր, որոնք անմիջականորեն ածանցվում էին գրաբարից և ոչ թե արևելահայ բարբառներից (բացառականի **-ից-**ը, ներգոյականի **-ում-**ը, վաղակատարի **-ել-**ը և այլն)⁶¹ արդեն իսկ գործածվում էին վաղ միջնադարի մատենագրության մեջ: Պատահական չէ, որ դրանք առավելապես հանդիպում էին այնպիսի գրողների երկերում, «որոնց լեզուն հարա-

⁶¹ Գրաբարի անեզական գոյականների բացառականի **-ից-**ը, որը հետո փոխանցվեց արևելահայերենին, ուներ նաև եզակիի իմաստ, ներգոյականի **-ում-**ը, որը արևելահայերենի հոլովական համակարգը սահմանազատող հատկանիշ է, նախորդվոր կազմությամբ սովորական գործածություն ուներ գրաբար մատենագրության մեջ՝ ներգոյականի, երբեմն նաև տրականի իմաստներով, արևելահայերենի **-ել-**ով վաղակատարը գրաբարի անցյալ դերբայի պարզ զարգացումն է:

զատ էր գրաբարին»⁶²: Բայց դրանք էապես ակտիվացան ուշ միջնադարում⁶³:

Ըստ էության, ստացվում է այսպիսի պատկեր. գրաբարի ընդերքում աստիճանաբար և դանդաղ, իսկ XII-XIII դարերից սկսած՝ ավելի ակտիվ կերպով սկսում են ձևավորվել արևմտահայ աշխարհաբարի լեզվատարրերը: Այդ գործընթացը շարունակվում է մինչև XIX դարի վերջերը՝ մինչև գրական արևմտահայերենի նորմավորման փուլը: Իսկ ահա XV-XVI դարերից արևելահայերենի լեզվատարրերի աշխուժացումը աստիճանաբար տեսանելի է դարձնում արևմտահայ-արևելահայ կողմնորոշումը կամ, Է. Աղայանի խոսքերով ասած, «երկու հակադիր երևույթների բախումը», որը ի վերջո հանգեցնում է արևմտա-

⁶² Տե՛ս Է. Մկրտչյան, Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Եր., 1980, էջ 139:

⁶³ Միայն արևելահայերենին բնորոշ կամ դրան մոտ լեզվատարրեր, որոնք հավանաբար բարբառներից են փոխանցվել, վաղ միջնադարի ձեռագրերի հիշատակարաններում խիստ հազվադեպ կիրառություններ են ունեցել, ինչպես՝ **այ**→**է** հնչյունափոխությամբ կազմված՝ **այս** դերանվան եզակի ուղղ. և հայց. հոլովածները՝ **էս**, **զէս** խոստացաք, **զէս** եկեղեցիս, **զէս** գիրս (ԺԳ, 49), **-իս** վերջավորությամբ դերբայական ձևը՝ դերբայ + օժանդակ բայ. «այժմ եմք ի կեանս **լալիս** և **կսկծալիս**» (ԺԳ, 59): Վկայված է նաև **արի** ձևը՝ **արարի** կրկնավոր հիմքով կազմության փոխարեն (ԺԳ, 68): «Ժամանակի խոսակցական լեզվում արդեն սկսել էր ձևավորվել անձի և իրի քերականական կարգը, որն իր թեկուզ և անկանոն ու անհետևողական արտացոլումներն է գտել նաև գրավոր տեքստերում» (ԺԳ, 28) և այլն:

հայ աշխարհաբարից արևելահայ ճյուղի տարանջատմանը:

Կարծիք կա, որ XVII դարը **միասնական հայերենի շրջանն** է: Եվ միասնական գրական հայերեն ասելով՝ առաջարկվում է հասկանալ նոր ձևավորվող այն գրականը, որի մեջ **հավասարակշռում են** արևմտահայ և արևելահայ լեզվատարրերը, կամ ըստ ուսումնասիրողի՝ «ընդհանուր առմամբ չկա արևմտահայ և արևելահայ լեզվամիջոցների ակնհայտ գերակշռություն», ինչպես փորձ է արվում ներկայացնել «Արիեստ համարողության» և «Պարզաբանություն....» գրքերի լեզվական քննության օրինակով⁶⁴: Երկու գրքերի լեզվում, ըստ հետազոտողի, ունենք արևմտյան-արևելյան լեզվաբաղադրիչների «մի մոտավոր հավասարակշռություն»: Վիճակագրական տրվյալներով՝ լեզվական 20 գլխավոր բաղադրիչների մի շարք կետերում (մի դեպքում՝ 5 կամ 6, մյուս դեպքում՝ 6 կամ 7) առկա է միասնականություն: Այդ բաղադրիչների պարզ դիտարկումը, սակայն, ցույց է տալիս արևմտահայ լեզվատարրերի որոշակի գերակշռությունը արևելահայերեն տարրերի նկատմամբ. **նախ**՝ կիրառության մեջ են արևմտահայերենի այսպես կոչված՝ առանցքային բաղադրիչները (դրական ներկայի և անցյալ անկատարի կազմությունը, **-եր**-ով վաղակատարը, բացառական հոլովածներ,

⁶⁴ Տե՛ս **Ռ. Իշխանյան**, Նոր գրական հայերենը XVII-XVIII դդ., Եր., 1979, էջ 89:

ներկայի և ըղձականի եզակի երրորդ դեմքի ձևերում է դիմանիշը և այլն), **երկրորդ**՝ այդ բաղադրիչները ակնհայտորեն կիրառական ավելի մեծ հաճախականություն ունեն արևելահայ առանցքային բաղադրիչների (**-ում**-ով անկատարը և ներգոյականը, **-ել**-ով վաղակատարը, բառածներ, բարբառային բառեր, հոգնակի ստացական հոլով և այլն) նկատմամբ, և **երրորդ**՝ արևմտահայերենին հատուկ լեզվամիջոցները, որոնք ձևավորվեցին միջին դարերում, XVII դարում արդեն «մեծ մասամբ համագային արժեք ունեին»։ գործածվում էին թե՛ արևելահայ, թե՛ արևմտահայ հեղինակների կողմից, նույնիսկ առանձին կազմություններ, ինչպես, օրինակ՝ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների համադրական կազմությունը, **է**-ով բացառականը, հնարավոր է, բնորոշ են եղել ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ արևելահայ բարբառներին⁶⁵։ Եվ վերջապես, արդյո՞ք չէր կարելի հարցը նաև փոքրինչ այլ կերպ դնել. միասնական հայերենի նկարագրության մեջ ոչ միայն փորձել արձանագրել կամ «հաստատել» արևելահայ և արևմտահայ լեզվաբաղադրիչների գրեթե հավասարաչափ գործածություն, այլև XVII դարի հայերենը ներկայացնել աշխարհաբարի ձևավորման ու

⁶⁵ Տե՛ս նաև **Ռ. Իշխանյան**, նշվ. աշխ., էջ 80-105։ Քննարկվող գրքերի լեզվի հանգամանալից ուսումնասիրությունը մեր հետաքրքրության շրջանակներից դուրս է։ Սակայն կասկածից վեր է, որ ոչ միայն դրանց, այլև XVII դարի գրական հուշարձանների լեզուն կարիք ունի գիտական հատուկ ուշադրության։

գարգացման արդյունքում ստեղծված լեզվական մի որակ, որը XVII դարում արևելահայ բարբառային-ժողովրդախոսակցական տարրերի առավել կամ պակաս ակտիվ «մուտքով» ձեռք է բերում արևելահայ խոսքին բնորոշ նշաններ: Ընդ որում, այդպիսի տպավորություն կարող է ստեղծվել նաև արևելահայ տարրերի (օրինակ՝ անկատարի կամ ներգոյականի **-ում** վերջավորության, **այս, այդ, այն** դերանունների՝ ժողովրդախոսակցական **էս-, էդ-, էն-**ի, գրաբար-արևելահայերեն **մի** հոդի, **ց-**ով բացառականի, **ի-**ով հոգնակի սեռական-տրականի) թեկուզ աննշան գործածությամբ: Իսկ այդպիսի երանգներ խոսքին կարող էր հաղորդել նոր գրական հայերենով առաջին երկու գրքերի («Համարողություն....» և «Պարզաբանություն....»)՝ ծնունդով կամ դաստիարակությամբ արևելահայ ենթադրյալ թարգմանիչը՝ Հովհաննես Հովով Կոստանդնուպոլսեցին, կա՛մ Արարատյան դաշտում ապրած և ծագումով ջուղայեցի Ոսկան Երևանցին և կա՛մ մեկ ուրիշը, ով ծնունդով կամ շփումներով սերտ կապի մեջ է եղել արևելահայ աշխարհի հետ⁶⁶:

⁶⁶ Հովհաննես Հովովի կենսագրության վերաբերյալ տեղեկությունները կցկտոր են. որտե՞ղ է ծնվել մշակութային այդ մեծ գործիչը, նրա ծնողները կամ ինքը Արևելյա՞ն, թե՞ Արևմտյան Հայաստանից են. չկան ստույգ տեղեկություններ: Բայց ուշագրավն այն է, որ հարցով հետաքրքրվողները նոր գրական հայերենով այդ երկու գրքերի թարգմանիչների անունները փնտրում են արևելահայ հեղինակների մեջ: (Տե՛ս **Ռ. Իշխանյան**, նշվ. աշխ., էջ 98-99):

Արևմտյան-արևելյան լեզվաբաղադրիչների մի մոտավոր հավասարակշռության վերաբերյալ եզրակացության ա-
ռիթմներ չի տալիս մաս XVII դարի չափածո մատենա-
գրության մնուշների լեզվական քննությունը: Համեմայն
դեպս, այդ են ասում մեր ձեռքի տակ եղած գրավոր աղ-
բյուրները: Իբրև օրինակ մատնացույց արվող հեղինակ-
ներից Ստեփանոս Դաշտեցու չափածոյում այդօրինակ
«հավասարակշռություն» արձանագրելը այնքան էլ հա-
մոզիչ չէ: Ըստ մատենագրական աղբյուրների՝ XVII-XVIII
դարերի աշուղ-բանաստեղծ Ստեփանոս Դաշտեցին, ով
մաս ժամանակի զարգացած և բարձր կրթություն ստա-
ցած վաճառական գործիչներից է եղել, ապրել և ուսում է
առել Նոր Զուղայում (ծնողները այստեղ են տեղափոխ-
վել Գողթն գավառի Հին Զուղայի Դաշտ գյուղից): Նրա-
նից մեզ հասած բարձրարժեք չափածո գործերը տա-
ղերն ու թաջնիսներն են: Դրանք գրված են ժամանակի
աշուղական-ժողովրդական լեզվով, որում նկատելի է
Նոր Զուղայի բարբառի և առհասարակ արևելահայ բար-
բառների ազդեցության ակնհայտ գերակշռությունը: Հան-
դիպող արևմտահայ լեզվատարրերը հիմնականում քե-
րականական երեք ձևեր են՝ **կու**-ով ներկայի կազմու-
թյունը, **է**-ով բացառականը, **-եր**-ով վաղակատարը, ինչ-
պես մաս առանձին հնչյունափոխական իրողություններ՝
դուն, **կապուն**, **կուր** (=կույր), **մսիլ** (=մրսել), **օր մ'ապ-
րին**, բառեր՝ **աղէկ**, **շիտկէլ** (=հարդարել), քերականական

կազմություններ՝ «Նա Հուդայ այ որ իր **տերն** (փոխ.՝ **տիրոջը**) մատնում այ», **դրկէ՛, տարուած է, քո գլխիդ, ինձի տուր, զիս** և այլն, որոնք՝ որպես միջին հայերենից փոխանցված տարրեր, առհասարակ բնորոշ էին գործառնական լեզվին: Չունեն բազմազանություն, աչքի չեն ընկնում տարատեսակությամբ և արևելահայ լեզվատարրերի հետ հավասարաչափ գործածության տպավորություն են ստեղծում հաճախակի կիրառության բերումով: Դրան հակառակ՝ ակտիվ գործածություն ունեն մինչև այդ չափածոյում գրեթե չհանդիպող արևելահայ բարբառային ձևեր, ինչպես՝ **մին, էս, էդ, էն** և դրանցից կազմվածները՝ **էսօր, էստեղս, էստից**, հնչյունափոխական այլ տարբերակներ՝ **մէկ էլ, գեղ, էլ, ասա, կասես**, ուրիշ **ին** (=են), **իրան** (=իրեն), **էն խոմ** վատըն, **արին** (=արյուն), **խէտ, ձէն, շուռ** գամ, **ընկաւ**, հարցական-հարաբերական **ում** դերանունը՝ «այգին **ո՞ւմ** այ», «մատն **ո՞ւմ** այ», «**Ո՞ւմ** հարցրիր», «**Ո՞ւմ** խեղճ տեսնես», էական բայի եզակի **ամ, այ, ան** կազմությունները՝ «մարդ **այ**», «ոտիս **այ**», «երկինքն **այ**», անկատարի **ում**-ը և **ա**-ով ներկայի ձևերը՝ «անում է», «մատնում այ», «քուրդին սիրում, եղբորն ատում», «էստեղս ի՛նչ ուզում է, անում է», վաղակատարի **-ել**-ով ձևը՝ «է՛րբ էս տեսել, չեն դրել», «Ողջ քուրդի են գցել ձեռն», բացառականի **-ից**-ով կազմությունը՝ **մարդի ոսկրից, աստից-անդից, ծակից, լճերիցն**, ներգոյականի **-ում**-ը՝ **աշխարհքումս, ձեռնումդ, փողոցներում, կրակումդ, երկրն-**

քումն, ձմռան օրում, բառիմաստներ՝ «Աչքս **գեշին** (=տգեղին) չտեսնում», արևելահայերենին բնորոշ կամ առավելապես արևելահայ աշխարհաբարում գործածվող այլևայլ իրողություններ և բարբառաձևեր՝ **գիժ, յենց, սիրուն, տնագ, ջոկել** (=զատել), **ծուռ** խօսքիդ, **չում** (=մինչև), **հերիք, գործողանի** (=կտոր գործող), **դարուզի** (=ոստիկան), **կանգնաւ, պապենց, ոչինչ չէ, չեն տալիս** և այլն⁶⁷։ Փոխվում է խոսքի ընդհանուր բնավորությունը. խոսքը ձեռք է բերում ակնհայտ արևելահայ երանգ։ Եվ վերջապես, արևելահայ և արևմտահայ լեզվատարրերի այս համադրությունը ավելի շատ պայմանավորված է Դաշտեցու նախընտրած բանաստեղծական ձևով՝ **թէճնիս**-ով։ Սա բանաստեղծության տեսակ է, որ կառուցվում է բառախաղի հիմքի վրա և հարանուն կամ համանուն բառերի հանգավորմամբ, հետևաբար պահանջում է լեզվական բազմազան ձևերի ազատ գործածություն, որին և դիմել է բանաստեղծը։ Նույն հեղինակի նամակները, կրոնական և պատմական աշխատությունները, բանաստեղծությունների մի մասը գրված են գրաբարով կամ գրաբարախառն աշխարհաբարով։

Վերն ասվածից թերևս կարելի է եզրակացնել, որ XVII դարի հայ մատենագրության լեզուն միասնական անվանված հայերենն է այնքանով, որքանով համատեղում

⁶⁷ Տե՛ս **Ռ. Աբրահամյան**, Ստեփանոս Դաշտեցի, Հայկական գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր, Եր., 1956, թիվ 2։

է արևմտահայերենի և արևելահայերենի կամ նրանց բարբառների լեզվատարբերը առավել կամ պակաս չափով⁶⁸:

XVIII դարը համարվում է այսպես կոչված **երկփեղկունի դարաշրջան**. մատենագրության այս կամ այն թևին պատկանող հեղինակների երկերում ակնհայտորեն երևում է արևելահայ կամ արևմտահայ կողմնորոշումը: Այսպես՝ Պաղտասար Դպիրի և Հովհաննես Կարնեցու աշխարհիկ երկերում գերակշռում են արևմտահայերենի տարբերը, իսկ Նադաշ Հովնաթանի և Ջաքարիա Ագուլեցու գործերում միանգամայն գերիշխող է արևելահայերենը:

Անվանումների մասին պիտի ավելացնել հետևյալը. **գրաբար**-ը գրի բառ էր՝ գրքի խոսք, **աշխարհաբար**-ը աշխարհիկ խոսք էր՝ աշխարհի բառ և իր հասկացական նշանակությամբ հակադրվում էր գրաբարին: **Միջին հայերեն** անվանումը այս տրամաբանությանը չի ենթարկվում և ընդամենը պիտի ընկալվի որպես աշխարհաբարի նախապատրաստական շրջափուլի կամ վաղ աշխարհաբարի պայմանական անվանում: Միջնադարի շատ մատենագիրներ հենց այդպես էլ ընկալում էին իրենց գործածած լեզուն և այդ լեզվով ստեղծվող արժեքների գործառական նշանակությունը: Մխիթար Հերացուց, Ֆրիկից, Երզնկացիներից մինչև Գրիգորիս Աղթամարցի, Նա-

⁶⁸ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Յու. Ավետիսյան**, Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Եր., 2002, էջ 18-23:

դաշ Հովնաթան և ուրիշներ այդ մտքով են տոգորված եղել, այն է՝ գրել **աշխարհիկ կամ աշխարհական լեզվով, գեղջուկ բարբառով, աշխարհի բառով, ռամկոթեն կամ ռամկական հայերենով, ռամկաց խօսքով** և կամ պարզապես **աշխարհաբառով**⁶⁹: Իր «Անգիտաց անպետ» գրքի վերջում Ամիրդովլաթ Ամասիացին նշում է պատճառներ, որոնք դրդել են իրեն երկը գրելու աշխարհաբարով. «Եւ այլ ասենք,– գրում է նա,– թէ էր եղաւ այս գիրքս աշխարհաբառ: Եւ այս երեք պատճառի: Ա այն է՝ որ ամենայն մարդ չկարէ քերական կարդալ, և կամ արտաքին գրեանք, որ յայս խրթին բառերն յիմանայ. այնոր համար եղաւ աշխարհաբառ....»⁷⁰:

Այսպիսով՝ գրական հայերենի գրական շրջանի պատմության համար առաջարկվում է հետևյալ շրջանաբաժանումը՝ **գրաբար** (V-XII դարեր), **աշխարհաբար** (XII-ից մինչև այսօր): XII-XVIII դարերը աշխարհաբարի ձևավորման կամ **վաղ աշխարհաբարի** ենթաշրջանն է, որը խիստ պայմանականորեն կոչվել է կամ կարող է կոչվել նաև միջին հայերեն: XVIII դարից սկսվում է **երկճյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջանը**, որը, ի դեպ, ոչ թե ավարտվում է 1920 թ., ինչպես ներկայացնում է Գ. Ջահուկյա-

⁶⁹ Տե՛ս նաև **Ղ. Յովնանեան**, Հետազոտութիւնք մախնեաց ռամկոթենի վրայ, Ա, Վիեննա, 1897, էջ 23-24:

⁷⁰ Տե՛ս **Է. Մկրտչյան**, Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Եր., 1980, էջ 26:

նը⁷¹, այլ շարունակվում է մինչև այսօր (այսօր ևս մենք ունենք մեկ ազգային լեզվի երկու տարբերակներ կամ ճյուղեր՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն): Ուստի ավելի ճշգրիտ լինելու համար XVIII դարից մինչև 1920-ականները կարելի է համարել **երկճյուղ գրական աշխարհաբարի կազմավորման և նորմավորման ենթաշրջան**, քանի որ այս ժամանակահատվածում հայերենի երկու ճյուղերը մշակվեցին ու նորմավորվեցին որպես գրական լեզվի երկու տարբերակներ:

⁷¹ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 64:

3. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՆԹԱՇՐՁԱՆ

Աշխարհաբար հայերենի հաջորդ փուլը, ինչպես առաջարկում է հայոց լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանումը, կոչվում է **Ժամանակակից հայերենի ենթաշրջան՝ 1920 թ. հետո**: Այն կարող է կոչվել նաև **արդի հայերենի ենթաշրջան**: Երկու դեպքում էլ նկատի պիտի առնել հայերենի երկու ճյուղերը՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը: Այս սահմանագծումները ևս բացատրության կարիք ունեն, քանի որ Գ. Ջահուկյանը շատ համառոտ է բնութագրում այս ենթաշրջանը և առիթ տալիս տարակարծությունների:

Տասնամյակներ շարունակ հաճախակի գործածության և ավանդույթի ուժով հայ լեզվաբանության մեջ **Ժամանակակից հայերեն** կամ **Ժամանակակից հայոց լեզու** հասկացությունը նույնացվել է գրական արևելահայերենին. ապացույց մեր կեսդարյա լեզվաբանական ժառանգությունը, ակադեմիական քերականության և բուհական դասագրքերի վերնագրերը՝ «Ժամանակակից հայոց լեզու», հ. 1, Եր., 1979, հ. 2, Եր., 1974, հ. 3, Եր., 1976, **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1987, **Ա. Մար-**

գարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1990, **Գ. Գարեգինյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1991, **Ա. Սուքիասյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1999: Կարելի է շարունակել այս ցանկը: «Ժամանակակից հայոց լեզու» անվանված բոլոր այս աշխատանքները ներառում են բացառապես արևելահայերենի լեզվական նյութը: Ավելին: 1987 թ. հրատարակված «Հայերենագիտական բառարան»-ում ուղղակիորեն նշվում է, որ **ժամանակակից** կամ **արդի հայոց լեզու** ասելով ըստ էության հասկանում ենք արևելահայ գրական լեզուն: Բառարանի համապատասխան բառահոդվածում կարդում ենք. «**ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ....** ասում են նաև **ժամանակակից** կամ **արդի արևելահայ գրական լեզու**, **արևելահայ գրական աշխարհաբար**, **գրական արևելահայերեն**, կամ պարզապես՝ **արևելահայերեն....** այժմ մեզ մոտ սովորական է այն կոչել **ժամանակակից՝ արդի գրական հայերեն** կամ **ժամանակակից հայոց լեզու**»⁷²: Այս միտքը ընդգծվում է նաև բառարանի **ՀԱՅԵՐԵՆ** կամ **ՀԱՅՈՅ ԼԵԶՈՒ** հոդվածում. «Հայ ազգային լեզվի բոլոր էական գործառնությունները այժմ փաստորեն իրականացնում է արևելահայ գրական լեզուն, որը միտում է դառնալու ընդհանուր հայության գրական լեզուն: Այժմ **ժամանակակից** կամ **արդի հայոց լեզու** ասելով՝ ըստ էության հասկա-

⁷² **Հ. Պետրոսյան**, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 62:

նում ենք այդ լեզուն»⁷³: Այլ կիրառություններում **արդի հայերեն**-ը՝ որպես արևելահայ և արևմտահայ տարբերակների միասնական անվանում, խիստ պայմանականորեն հակադրվել է **ժամանակակից հայոց լեզու** հասկացությանը: «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ի «Առաջաբան»-ում է. Աղայանը փորձում է ներկայացնել գրքի համար որպես խորագիր ընտրված **արդի հայերեն** հասկացության իր ընկալումներն ու մոտեցումները: Միանգամայն ընդունելի համարելով այն տեսակետը, որ «արդի հայերեն ասելով հասկանում ենք աշխարհաբար կամ նոր հայերեն գրական լեզուն իր երկու գրական տարբերակներով, որոնք մեր ազգային գրական լեզվի գոյության երկու ձևերն են», բառարանագիրը միաժամանակ առաջարկում է **ժամանակակից հայերեն** տերմինը գործածել միայն արևելահայերենի համար. «Արևելահայերենը,– գրում է նա,– Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման ու պետականության ստեղծման շնորհիվ աննախընթաց կերպով ընդարձակեց իր գործառնությունները, բարձրանալով պետական լեզվի աստիճանին և զարգանալով դեպի համազգային լեզվի բարձունքը: Այս բնութագրությամբ,– շարունակում է Աղայանը,– «արդի հայերեն» անվանումը տարբերակվում է «ժամանակակից հայերեն» տերմինից, որով մեզ մոտ անվանում են մեր գրական և խոսակցա-

⁷³ Նույն տեղում, էջ 333:

կան լեզուներից (ազգային լեզվի տարբերակներից) միայն մեկը՝ արևելահայերենը»⁷⁴: Բերված փաստերը վկայում են, որ պայմանականորեն թե անպայման գիտական շրջանակներում կա այդպիսի մոտեցում՝ **Ժամանակակից հայերեն տերմինով անվանվում է մեր ազգային լեզվի միայն մեկ տարբերակը՝ արևելահայերենը**⁷⁵: Բայց այս դեպքում հարցի այսպիսի դրվածքը ջահուկյանական շրջանաբաժանումը, ըստ էության, տանում է փակուղի, քանի որ եթե **Ժամանակակից հայոց լեզու** ասելով՝ հասկանում ենք միայն արևելահայերենը, ապա այդ անվանումով հորջորջվող ենթաշրջանից դուրս է մնում արևմտահայերենը կամ այլ կերպ ասած՝ **սփյուռքահայերե-**

⁷⁴ **Էդ. Աղայան**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Եր., 1976, էջ VII-VIII:

⁷⁵ Ի դեպ, կարելի է արձանագրել մի շատ ուշագրավ իրողություն. արևմտահայ քերականները, հավանաբար հետևելով ավանդույթին, հակված են արևմտահայերենին նվիրված իրենց աշխատասիրությունները, լինեն դրանք դասագիրք թե գիտական հետազոտություն, անվանակոչելու **արդի հայերեն, արդի հայ լեզու** և նման տերմինաբանությամբ, ինչպես՝ **Ն. Ռուսինեան**, Ուղղախօսություն արդի հայ լեզուին, Կ. Պոլիս, 1853, **Ա. Այտընեան**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, **Ս. Դաբեան**, Տարրական քերականություն արդի հայերենի, Կ. Պոլիս, 1894, **Չ. Ասատուր**, Գործնական քերականություն արդի աշխարհաբարի, գիրք Ա-Բ, Կ. Պոլիս, 1900, **Յովհ. Գազանճեան**, Նոր քերականություն արդի հայերեն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910, **Չ. Մելքոնեան**, Գործնական քերականություն արդի հայերեն լեզուի, Պէյրուք, 1970, **Կ. Առաքելեան**, Արդի հայերենի քերականություն, գիրք 1, 2, 3, Պէյրուք, 1998 և այլն:

նը, և նույն տրամաբանությամբ՝ 1920 թ. տեսականորեն ավարտվում է երկճյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջանը:

Անշուշտ, քիչ հավանական է, որ Գ. Ջահուկյանը գրական հայերենի շրջափուլերը ուրվագծելիս **Ժամանակակից հայերեն** ասելով, ի սկզբանե նկատի է ունեցել արևելահայերենը՝ արևելահայ գրական լեզուն՝ տուրք տալով ժամանակի (հիշենք, որ զեկուցումը կարդացվել է 1951 թ.) մտայնությամբ: 1950-ական թվականներին այս մտայնությունը գիտական շրջանակներում ինչ-ինչ արծարծումներ ունեցավ. արևելահայերենը աննախադեպ զարգացումներ ունեցավ, արագորեն ընդլայնեց իր գործածության ոլորտները, հարստացավ և մշակվեց՝ Է. Աղայանի խոսքերով՝ «բարձրանալով պետական լեզվի աստիճանին և զարգանալով դեպի **համազգային լեզվի բարձունքը**» (ընդգծումը մերն է - Յու. Ա.): Արևմտահայերենը չունեցավ այդ հնարավորությունները: Եվ նրա հեռանկարի վերաբերյալ կարծիքները, մեղմ ասած, հուսադրող չէին: Ուշագրավ է Հրաչյա Աճառյանի տեսակետը: 1946-1948 թթ. զանգվածային ներգաղթը ազգային զարթոնքի հզոր ալիք բարձրացրեց համայն հայության շրջանում: Ինքը՝ ճակատագրի բերումով նույնպես տարագիր Հր. Աճառյանը, հայրենադարձության առիթով դիմելով սփյուռքահայությանը, «Սովետական Հայաստան» թերթի 1945 թ. դեկտեմբերի համարներից մեկում գրում է. «Ձեր սրտի իղձը կատարվեց. դուք իրավունք և

արտոնություն ստացաք հայրենիք վերադառնալու: Մեր սրտերը հույզերով, մեր աչքերը լույսով, մեր հոգիները անձկալի կարոտով ու մեր ձեռքերը ծաղկի պսակներով լցված՝ սպասում ենք ձեզ»⁷⁶: Եվ հայրենասիրական այս մտայնության հիմքի վրա հաճախ քննության էին առնվում նաև գիտության, լեզվի, մշակույթի հարցեր: Փորձում էին լուծումներ գտնել նոր ձևավորվող հարաբերությունների համակարգում: Դրանց մեջ, սակայն, ավելի շատ ընդհանուր ոգևորվածություն կար, քան գիտական մոտեցում: Հավանաբար տուրք տալով ժամանակի այս ընդհանուր տրամադրություններին՝ Հր. Աճառյանը, իբրև զանգվածային ներգաղթի հետևանք, տխուր վախճան էր կանխատեսում արևմտահայերենի համար: «Հայոց մեծամասնությունը հավաքված է Խորհրդային Հայաստանում, որ է և կմնա իբրև հայոց բնակավայրը,– գրում է նա,– նրան կից է Կովկասի և Ռուսաստանի հայությունը, որ գործածում է արևելահայ գրական լեզուն: Նույնը նաև ամբողջ Պարսկաստանի հայությունը: Գաղութներից Ամերիկայի հայերը լեզուն կորցնելու նախօրյակին են: Ֆրանսիայի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Հունաստանի, Տաճկաստանի և Եգիպտոսի հայ գաղութները փոքր թիվ են կազմում: Սիրիայի հայությունն էլ թեև բավական բազմաթիվ է, բայց էլի Երևանի կեսից ավելի չէ: Իսկ երբ,

⁷⁶ Տե՛ս Հ. Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Եր., 1985, էջ 185:

ինչպես ծրագրված է, սփյուռքի հայերը հայրենադարձ լինեն, կարճ ժամանակում նրանք էլ կամ նրանց որդիները կփոխեն իրենց լեզուն, և **արևելահայ գրականը միակ տիրուղը կդառնա** (ընդգծումը մերն է - Յու. Ա.)»⁷⁷: Հայրենադարձած հայությունը, իհարկե, թեև ոչ կարճ ժամանակում, բայց փոխեց իր լեզուն: Սակայն մեծ գիտնականի մյուս կանխատեսումները չիրականացան: Նախ՝ հայրենադարձությունը սպասվող կամ ենթադրվող ծավալները չունեցավ: Հետո՝ Սփյուռքի հայության ջանքերը և ազգային զարթոնքը հզոր դեր կատարեցին արտերկրում հայության ինքնությունը և ամենից առաջ լեզուն պահպանելու համար: Եվ ապա՝ ավելի ուշ, տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը՝ արտագաղթ դեպի սփյուռքահայ կենտրոններ, մասնավորապես՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Ակնհայտ դարձավ, որ արևմտահայերենը դեռ երկար ժամանակ կոչված է իրականացնելու իր գործառույթները Սփյուռքում և մասամբ նաև հայրենիքում՝ որպես մեր ազգային գրական լեզվի տարբերակներից մեկը⁷⁸:

Կարծում ենք՝ հարցի տրամաբանական լուծման մեկ ճանապարհ կա. պիտի ընդունել, որ Գ. Զահուկյանի կողմից ներկայացված շրջանաբաժանման մեջ **ժամանա-**

⁷⁷ Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Եր., 1951, էջ 553:

⁷⁸ Տե՛ս նաև «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը....: Զեկուցումների ժողովածու», Եր., 2008, էջ 169-170:

Կակից հայերեն տերմինը գործածված է լայն առումով.
այն ներառում է մեր ազգային լեզվի երկու տարբերակ-
ները՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը:

4. ԼԵՉՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԸ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

Գևորգ Ջահուկյանի որդեգրած երրորդ սկզբունքը հետևյալն է. **լեզվի ու նրա զարգացման օրենքները սերտ կապի մեջ են ժողովրդի պատմության հետ**: Սրա էությունն այն է, որ լեզվի տարատեսակների առաջացման, նրանց փոխազդեցության ու փոխհարաբերության փոփոխության հարցերը կապված են ժողովրդի պատմության ընթացքի հետ: Սա անվիճելի ճշմարտություն է: Սակայն այդ կապի կոնկրետ դրսևորումները ցուցադրելու մեջ լեզվաբանը դժվարություններ ունի. «Մենք հնարավորություն չունենք մեր նպատակի սահմաններում մանրամասնորեն ցուցադրելու լեզվի և ժողովրդի պատմության կապը»,– գրում է նա և առաջարկում է նկատել, որ իր ողջ շրջանաբաժանումը տողորված է ժողովրդի պատմության հետ ունեցած կապով⁷⁹: Կոնկրետ կապեր և առնչություններ փնտրելը թերևս շնորհակալ գործ չէ և գիտականորեն ոչ այնքան արդյունավոր ու

⁷⁹ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 34:

պատճառաբանված, սակայն հենց իր իսկ առաջարկած սահմանագծումներում այդպիսի կապի ու առնչության առանձին դրսևորումներ ակնառու են. այսպես՝ հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմության սկիզբը հայոց պատմության հին շրջանի սկիզբն է (V դար), Կիլիկյան թագավորության շրջանը համընկնում է միջին հայերենի ծաղկման ժամանակաշրջանին (XI-XIV դարեր), աշխարհաբար կամ նոր հայերենի սկզբնավորման ժամանակաշրջանը հայոց պատմության նոր շրջանի սկիզբն է (XVIII-XIX դարեր), հայոց պատմության նորագույն շրջանը համընկնում է ժամանակակից հայերենի ենթաշրջանին (1920-ական թվականներից մինչև մեր օրերը) և այլն:

Շրջանաբաժանման սխեմայում մեր կողմից առաջարկվող ճշգրտումները դույզն չափով չեն խաթարում այդ կապի և առնչությունների տրամաբանությունը:

Գ. Ջահուկյանը մի քանի անգամ ընդգծում է իր շրջանաբաժանման պայմանական լինելը, այն միտքը, որ իր և առհասարակ այս կարգի ցանկացած շրջանաբաժանում հարաբերական բնույթ ունի, և որ սահմանագծումները ավելի կամ պակաս չափով պայմանական են, «որովհետև անցումը մի շրջանից կամ փուլից մյուսին տեղի է ունենում առանց որևէ «պայթյունի»»⁸⁰: Մեր կողմից

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 33:

առաջարկվող շրջանաբաժանումը չի խախտում նաև այդ պայմանը, ընդհակառակը՝ ևս մեկ անգամ հաստատվում է այն գաղափարը, որ այս կարգի շրջանաբաժանումները հարաբերական բնույթ ունեն:

Հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմության շրջանաբաժանման մեր կողմից առաջարկվող տարբերակը հիմնական գծերով համընկնում է հայոց պատմության շրջափուլերին. նախագրային հայերենի շրջան՝ մինչև մ. թ. V դար, հին շրջան կամ գրաբար՝ V-XII դարեր, նոր կամ աշխարհաբարի շրջան՝ XII դարից մինչև մեր օրերը: XII-XVIII դարերը վաղ աշխարհաբարի կամ, պայմանականորեն, միջին հայերենի ենթաշրջանն են, XVIII դարից մինչև 1920-ականները՝ երկճյուղ աշխարհաբարի կազմավորման և նորմավորման ենթաշրջանը, 1920-ականներից մինչև մեր օրերը ժամանակակից կամ արդի հայերենի ենթաշրջանը՝ երկու ճյուղերով՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն:

ДВА ПЕРИОДА РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА – ГРАБАР И АШХАРАБАР

Проблема периодизации литературного армянского языка более ста лет находится в центре научных интересов армянских лингвистов. Создается впечатление, что вопрос был окончательно решен в 1951 году после прочитанного Геворком Джаукяном доклада, который в дальнейшем с некоторыми изменениями был опубликован в самых разных научных трудах.

В основу периодизации Джаукяном положены три принципа: **1.** история языка – это история всех новизнностей данного языка; **2.** периодизацию не следует понимать в абсолютном смысле: «она в большей или меньшей степени имеет относительный характер»; **3.** законы языка и его развитие тесно связаны с историей народа⁸¹. При таком подходе в истории армянского языка выделяется три этапа: древний

⁸¹ Г. Джаукян, Развитие и структура армянского языка, Ер., 1969, с. 33-35.

период (V-XI), средний период (XII-XVI), новый период (с XVII века до наших дней). Эта точка зрения, введенная в научный обиход, сегодня поддерживается безоговорочно. Однако подход, имеющий почти семидесятилетнюю историю, на наш взгляд, нуждается в некотором комментарии и уточнениях.

Обратимся к первому принципу, который, по нашему мнению, является самым существенным: **история языка – это история всех разновидностей данного языка.** «Периодизация истории языка, – пишет Джаукян, – должна отражать те сдвиги, которые происходили во взаимоотношениях этих разновидностей в разные периоды истории языка, эти сдвиги отражаются в законах развития языка»⁸², т.е. лингвист не пытается дать периодизацию истории только литературных проявлений армянского языка. При таком подходе, пожалуй, понятно выделение среднеармянского в качестве отдельного этапа, но в таком случае остается открытым вопрос о других разновидностях языка, например, диалектах: можно ли считать активизацию диалектов в XV-XVI веках отдельным периодом или это просто промежуточный этап развития в системе среднеармянского языка. Но излагая свои принципы, Джаукян делает еще одно уточнение: «Тем не менее

⁸² Там же, с. 33.

мы вынуждены в основном ограничиваться историей литературных языков, по причине крайней ограниченности данных иного рода»⁸³. Лингвисту, занявшему такую позицию, при которой попытка периодизации истории всех разновидностей армянского языка объективно сводится к периодизации литературных языков, ничего не оставалось, кроме как искусственным образом расположить среднеармянский язык в исторической цепи литературных армянских языков, приписывая ему признаки литературного языка. Тем самым Джаукян условно расширяет границы восприятия литературного языка, считая его основным признаком не только или не столько стабильное языковое качество, сколько большую или меньшую нормированность. Сегодня строго уточнены границы восприятия литературного языка: среднеармянский язык никак не укладывается в эти рамки. Все лингвисты, занимающиеся изучением среднеармянского языка, особо отмечали ту мысль, что тем не менее среднеармянский язык не имеет стабильных языковых качеств и не достиг статуса литературного языка. Сам Джаукян, говоря о периоде именно среднеармянского языка, также подчеркивает эту мысль: «среднеармянский язык, – пишет он, – не прошел определенную обработку и не однороден»,

⁸³ Там же, с. 34.

среднеармянский язык так и не смог достигнуть уровня общего литературного языка⁸⁴.

Все восточноармянские языковеды, которые занимались вопросами так называемой периодизации армянского языка, в качестве исходной точки имели материал восточноармянского языка, границы ашхарабара у них совпадают с границами восточноармянского ашхарабара. **Гурген Севак**, который сделал первую попытку научной периодизации литературного армянского языка, даже изначально заявляет, что он «считает необходимым пересмотреть вопрос формирования нашего национального литературного языка – **восточного литературного ашхарабара**». В его труде «Краткая история современного армянского языка» раздел, посвященный данному вопросу, так и называется – «Периодизация истории восточноармянского литературного языка»⁸⁵. Другие восточноармянские лингвисты, обращавшиеся к этому вопросу, С. Казарян, Г. Джаукян, И. Кусикян и другие, не рассматривают проблему дифференцированного подхода, и, как ни странно, не рассматривают также факт такого подхода Севака, хотя они сами преподносят данный вопрос с той же точ-

⁸⁴ Там же, с. 45.

⁸⁵ **Г. Севак**, Краткая история современного армянского языка, Ер., 1948, с. 9-19.

ки зрения, когда границей между среднеармянским и ашхарабаром объявляется XVII век.

Это разграничение кажется убедительным, когда в основу анализа ложатся в большей мере реалии восточноармянского языка. Однако картина немного отличается, когда предметом обсуждения является западноармянский язык. Элементы западноармянского языка активно использовались еще с раннего средневековья. Можно с уверенностью говорить, что в среднеармянском языке присутствуют все явления литературного западноармянского языка в качестве языковых фактов западноармянских диалектов. Об этом свидетельствует даже самое простое сопоставление фонетических, лексических и грамматических фактов среднеармянского и западноармянского языков.

Из множества примеров приведем лишь несколько. В среднеармянском языке присутствует **постепенное развитие всех звуковых и звукоизменительных явлений**, присущих литературному западноармянскому языку: передвижение-перестановка взрывных согласных, отсутствие противопоставления в произношении звуков **п/р**, характерные для западноармянского языка **звукоизменительные** случаи с гласными **ш** и **ѣ** – **մոռնալ, գիտնալ, հիմնալ**, формы с незвукоизмененной производной основой в падежных формах и при образовании множественного

числа – տուներ, ջուրեր, ձուկեր, որդիի, գարունի, активное использование лексических единиц западноармянского-среднеармянского – հոս, հոն, քով, ատեն, աղեկ, աղվոր, использование в системе глагола временных форм с давнопрошедшим деепричастием с окончанием -եր и результативным причастием – չէ տեսեր, իջեր, տազնապեր է, չէ տեսած, գրած է. В среднеармянском закономерно использование форм императива в единственном числе со звукоизмененным окончанием եա → է, явление, которое стало регулярным в литературном западноармянском языке для простых глаголов спряжения на ե, ի – շփէ՛, մաղէ՛, խառնէ՛, յիշէ՛. Распространены формы запретительного императива – մի՛ պահեր, մի՛ վառեր, մի՛ թողոր. Абсолютным признаком среднеармянского являются сопоставительные формы настоящего времени с կու/կը, կ՛. Все авторы, от Нерсеса Шнорали до Фрика, Костандина и Ованеса Ерзнкаци и другие наши средневековые поэты, писавшие на среднеармянском языке, использовали эту частицу. Арсен Айтынян использование этой частицы считает «причиной основных изменений» в новом языке, одним из признаков, отделяющих этот язык от грабара и особым образом придающих ему характер ашхарабара. Один из исследователей среднеармянского и западноармянского языков Самвел Антосян, говоря о

глагольной системе, констатирует: «Формы литературного западноармянского языка полностью совпадают с формами среднеармянского языка»⁸⁶. Краткую и меткую характеристику сугубо языкового качества среднеармянского языка можно дать, приведя слова лингвиста Григора Капанцяна: «Среднеармянский язык от приветствия до прощания западноармянский». Приведенные примеры и факты в основном взяты из письменных источников XII-XIV веков. В последующие века данные особенности приобрели более подчеркнутый характер. Отдельные явления стали регулярными. Но большинство явлений так и не стали нормой, оставаясь одним из двух или трех вариантов. Развитие армянского языка из-за перипетий национально-политической жизни не пришло к естественному и логическому завершению в средние века, это произошло намного позже, в конце XIX-начале XX века, в виде западноармянского литературного ашхарабара.

Примечательны наблюдения **Арсена Айтыняна** по данному вопросу. Говоря его словами, элементы, подтверждающие «существование ашхарабара или нижнего народного языка», он ищет в V-VII веках и в письмен-

⁸⁶ «Очерки об истории среднего литературного армянского языка», т. 1, Ер., 1972, с. 319-320.

ных источниках последующих веков. VII век он отмечает как границу между старым и новым языками – грабаром и «языком простолюдинов». В конечном итоге западноармянский лингвист приходит к выводу, что «современный язык (он имеет в виду язык своего времени, западноармянский ашхарабар XIX века,) в основной своей части сформировался 7 веков назад»⁸⁷. Период формирования нового армянского языка и отделения от старого Арсен Айтынян фактически доводит до XII-XIII веков.

Грачья Ачарян не дает четкой периодизации, не обращается к ее принципам, тем не менее, исходя из его позиции об историческом развитии и изменениях языка, в истории развития армянского языка четко выделяется два периода – **грабар** и **ашхарабар**. При выделении этапов развития Ачарян отмечает, что «невозможно четко установить границу между грабаром и среднеармянским языком, то же касается границы между среднеармянским и ашхарабаром»⁸⁸. Древнейшие образцы ашхарбара он ищет в историографии и надписях XIV века. Вслед за Айтыняном древнейшим образцом он считает надпись в Бжни. Приводятся и другие примеры.

⁸⁷ **А. Айтынян**, Аналитическая грамматика ашхарабара или современного армянского языка, Ер., 1987, с. 151.

⁸⁸ **Г. Ачарян**, Краткая история армянского языка, т. 2, Ер., 1951, с. 441.

О существовании двух основных этапов в истории литературного армянского языка говорит тот факт, что в XIX веке борьба («грапайкар») велась между грабаром и ашхарабаром, а не грабаром и среднеармянским языком. Это по сути была борьба за сохранение прав сформировавшегося естественным путем новоармянского языка, который лишь условно можно назвать среднеармянским.

По поводу названий следует добавить следующее: **грабар** был языком письменности, книжным языком, **ашхарабар** был языком светского общения и по своей сути противопоставлялся грабару. Название среднеармянский не подчиняется этой логике и просто должно восприниматься как условное название подготовительного периода ашхарабара или условное название раннего ашхарабара. Многие средневековые авторы так и воспринимали используемый ими язык и функциональное значение ценностей, создаваемых на этом языке. От Мхитара Гераци, Фрика, Ерзнкаци до Григориса Ахтамарци, Нагаша Овнатана и других – все были увлечены этой мыслью – писать на светском языке, языке повседневного общения, на котором говорил простой люд. В конце своей книги «Ненужное для неучей» Амирдовлат Амасиаци говорит о причинах, которые побудили его написать это произведение на ашхарабаре: «Скажем о том, –

пишет он, – почему эта книга написана на ашхарабаре. Вот три причины. Во-первых, не каждый может читать на литературном языке или на иностранном, и понимать эти сложные слова, поэтому книга написана на ашхарабаре...»⁸⁹.

Таким образом, для истории литературного армянского языка предлагается следующая периодизация: **грабар** (V-XII века), **ашхарабар** (с XII века до наших дней). XII-XVIII века являются промежуточным этапом формирования ашхарабара или **раннего ашхарабара**, который крайне условно был назван или может быть назван также среднеармянским. С XVIII начинается **промежуточный этап ашхарабара**, разделившегося на две ветви, который, кстати, не закончился в 1920-ом году, как представляет Г. Джаукян⁹⁰, а длится до сих пор (у нас и сегодня есть два разных варианта или две ветви одного национального языка). Следующий этап, как предлагает научная периодизация истории армянского языка, называется **промежуточным этапом современного армянского языка**, после 1920-го года. Он может также называться **промежуточным этапом развития современного армянского языка**. В обоих случаях следует учитывать обе ветви армянского языка –

⁸⁹ См.: Э. Мкртчян, Элементы ашхарабара в письменных памятниках средневековья, Ер., 1980, с. 26.

⁹⁰ См.: Г. Джаукян, Развитие и структура армянского языка, с. 64.

восточноармянский и западноармянский. Эти разграничения также нуждаются в комментариях, поскольку Г. Джаукян очень кратко характеризует этот период, что дает повод для разночтений. В силу частого использования и сформировавшейся традиции в армянской лингвистике понятия **«современный армянский»** и **«современный армянский язык»** идентифицируются с восточноармянским языком, свидетельством чему служит полувековое лингвистическое наследие, академическая грамматика и заголовки в вузовских учебниках⁹¹. Все эти труды, названные «Современный армянский язык», включают языковой материал исключительно восточноармянского языка. Более того, в «Арменоведческом словаре» 1987 года прямо указано, что, говоря **«современный армянский язык»**, мы, по сути, имеем в виду восточноармянский литературный язык⁹². В других случаях **«современный армянский»** как единое название восточноармянского и западноармянского языков крайне условно противопоставляется понятию **«современный армянс-**

⁹¹ М. Асатрян, Современный армянский язык, Ереван, 1987. А. Маргарян, Современный армянский язык, Ереван, 1990. Г. Гарегинян, Современный армянский язык, Ереван, 1991. А. Сукиасян, Современный армянский язык, Ереван, 1991 и др.

⁹² См.: Г. Петросян, Арменоведческий словарь, Ереван, 1987, с. 62.

кий язык»⁹³. Приведенные факты свидетельствуют о том, что условно или безусловно в научной среде существует следующий подход – термином **современный армянский язык** обозначается только один вариант нашего национального языка – **восточно-армянский**. Но в этом случае такая постановка вопроса заводит джаукяновскую периодизацию, по сути, в тупик, т.к. если, говоря «**современный армянский язык**», мы понимаем восточноармянский язык, то из промежуточного периода, определяемого этим названием, выпадает западноармянский или, иначе говоря, **язык диаспоры**, и по той же логике, в 1920-ом году теоретически заканчивается период ашхарабара, имеющего две ветви.

Несомненно, маловероятно, что Г. Джаукян, определяя периоды литературного армянского, говоря «**современный армянский язык**», изначально имел в виду восточноармянский язык, литературный восточноармянский, отдавая дань веянию времени (вспомним, что доклад был прочитан в 1951 году). Мы полагаем, что есть один путь логического разрешения вопроса: нужно признать, что в периодизации Г. Джаукяна термин «**современный армянский язык**»

⁹³ **Эд. Агаян**, Толковый словарь современного армянского языка, т. 1, Ереван, 1976, с. VII-VIII.

используется в широком смысле, включая восточноармянский и западноармянский.

Г. Джаукян несколько раз подчеркивает условный характер данной им периодизации, и ту мысль, что любая подобная периодизация относительна, что ее границы в той или иной мере условны, «потому что переход от одного периода или этапа к другому происходит без каких-либо “взрывов”»⁹⁴. Предложенная нами периодизация не нарушает и это условие, наоборот, еще раз подтверждает идею о том, что подобного рода периодизация всегда относительна. Предложенный нами вариант периодизации истории письменного периода армянского языка в основных чертах совпадает с периодами армянской истории: период до письменного армянского языка – до V века, древний период, или грабар – V-XII века, новый период или ашхарабар – с XII века до наших дней. XII-XVIII века – промежуточный этап раннего ашхарабара или условно среднеармянского языка, с 1920-х годов до наших дней – промежуточный этап современного армянского языка с двумя его ветвями – восточноармянским и западноармянским.

⁹⁴ Там же, с. 33.

THE TWO STAGES IN THE DEVELOPMENT OF LITERARY ARMENIAN - GRABAR AND MODERN ARMENIAN (ASHKHARHABAR)

The question of stage division of the literary Armenian language has been in the focus of scientific interest for more than hundred years. The question finally seemed to be settled in 1951 when G. Jahukyan presented a scientific report which was later republished with minor changes in several works.

G. Jahukyan divided language into stages based on three principles: **1.** History of Language is the history of all the varieties of the given language. **2.** Stage division should not be understood in its absolute sense – "it is more or less relative in nature". **3.** The laws of language and its development are closely connected with the history of the nation⁹⁵. In this respect three stages in the history of the Armenian language are singled out - Old period (V-XI),

⁹⁵ **G. Jahukyan**, The Structure and Development of the Armenian Language, Yerevan, 1969, pp. 33-35

Middle period (XII-XVI), and New period (from XVII to our days). The view, which was put into circulation in linguistics, is unquestionably supported today. But, in my opinion, the old approaches, which are about seven decades old, need some explanations and specifications.

Let us turn to the first principle, which, in our opinion, is the most significant one - **History of Language is the history of all the varieties of the given language.** "Stage division in language history should reflect the shifts made in the interrelation of language varieties during different stages of language history, which are reflected in the laws of language development", - wrote G. Jahukyan⁹⁶. That is to say, the linguist did not try to divide only the history of Armenian literary phrases into stages. According to this approach, though the separation of Middle Armenian as a separate period seemed reasonable, the issue of other language varieties, such as dialects, remained unsettled – was the emergence of dialects in the XV- XVI centuries a separate period, or was it a sub-period in the system of Middle Armenian? But when working out his principles, G. Jahukyan made another stipulation - he noted that while talking about the writing period of the language, "we mostly restrict ourselves to the history the literary languages,

⁹⁶ ibid, p. 33

because of a strict limitation of other data"⁹⁷. Having adopted this approach, when an attempt was made to divide the history of all Armenian language varieties into stages, objectively it became necessary to divide literary language into stages. As such the linguist had nothing to do but to place Middle Armenian in the historical chain of literary languages artificially, attributing features of literary language to it. Thus, G. Jahukyan conventionally expanded the boundaries of understanding literary language in general, the main characteristic feature of which was not as much that it had a stable language quality but that it was more or less normalized. Today the scope for understanding literary language is strictly defined: Middle Armenian does not fit into this scope in any way. All the linguists dealing with Middle Armenian clearly emphasize the idea that Middle Armenian does not possess stable language qualities, and that Middle Armenian did not achieve the status of a literary language. G. Jahukyan himself emphasized this idea time and again while talking about Middle Armenian period: "Middle Armenian did not undergo a process of development and is inhomogeneous", he wrote; Middle Armenian did not manage to achieve the common level of literary language⁹⁸.

⁹⁷ *ibid*, p. 34

⁹⁸ *ibid*, p. 45

All Eastern Armenian grammarians, who were engaged with the issues of the so-called stage division of Armenian, had mainly Eastern Armenian data as a baseline, and drew the boundaries of Modern Armenian within Modern Eastern Armenian. **Gurgen Sevak**, who made the first serious attempt to divide literary Armenian into stages, claimed from the very beginning that he considered revising the issue of formation of **Modern Literary Eastern Armenian** - our national literary language". In his work "Brief History of Modern Armenian", the part that is devoted to the mentioned issue is entitled "Stage Division in the History of Literary Eastern Armenian"⁹⁹. Other Eastern Armenian linguists, such as S. Ghazaryan, G. Jahukyan, H. Kusikyan and others, who referred to this issue, did not take into consideration the differentiated approach of the issue and, oddly enough, did not discuss even Sevak's approach, despite the fact that they themselves provided the discussed issue from the same baseline and with the same approach by proclaiming the XVII century as a borderline between Middle Armenian and Modern Armenian.

This borderline appears to be convincing, especially when the analysis is based mainly on Eastern Armenian facts.

⁹⁹ **G. Sevak**, The Brief History of Modern Armenian, Yerevan, 1948, pp. 9-19

However, the picture is slightly different when the subject matter is Western Armenian. Western Armenian elements have been actively used since the early Middle Ages. We can definitely say that all the facts of Literary Western Armenian are present in Middle Armenian such as linguistic facts of Western Armenian dialects. This is evidenced by the simplest comparison of phonetic, lexical and grammatical facts of Middle Armenian and Western Armenian.

We shall illustrate a few of the numerous examples. In Middle Armenian there is a special **phonetic gradation of all facts** typical of literary Western Armenian - shift of plosive consonants, nonexistence of **n/p** articulation contrast, cases of **ա** and **է** vowel changes typical to Western Armenian - **մոռնալ, գիտնալ, հիմնալ**, composite structures of inclinations and plural formation without the change of the stem vowel - **տուներ, ջուրեր, ձուկեր, որդիի, զարունի**, abundant use of Western Armenian - Middle Armenian word units such as **հոս, հոն քով, ա-տեն, աղէկ, աղվոր**, in the verbal system the use of tense forms formed by past and present participles with the ending **-եր** - **չէ տեսեր, իջեր, տագնապեր է, չէ տեսած, գրած է**; the use of singular imperative forms with the change of final sounds **եա→է** was common in Middle Armenian, something that started to be used regularly in

simple verb forms of Literary Western Armenian - շփէ՛, մաղէ՛, խառնէ՛, յիշէ՛. The prohibitive imperative forms - մի՛ պահեր, մի՛ վառեր, մի՛ թողուր are common forms. The formation of the Present with the composition կու / կը, կ՛ is an unconditional feature of Middle Armenian. No Middle Armenian writer refrained from the use of this particle, from Nerses Shnorhaly to Frick, Yerznkatsi and other medieval lyrical singers. Aytenyan considered the use of this particle as "something that caused a major transformation" in the new language, as one of the features of distinguishing it from Grabar and giving it a **touch of Modern Armenian**. One of the researchers of Middle Armenian and Western Armenian, Samvel Antosyan, took records about the verbal system: "Western Armenian literary forms totally coincide with Middle Armenian forms"¹⁰⁰. The short and precise description of the Middle Armenian language quality can be illustrated by the following statement made by the linguist Gregory Ghapantsyan: "Middle Armenian is Western Armenian starting from saying Hello to saying Good-bye".

The examples and facts are predominantly taken from the 12-14th- century writings. In the following centuries the

¹⁰⁰ "Essays on the History of Middle Literary Armenian", Vol. A, Yerevan, 1972, pp. 319-320

mentioned qualities became more intense. Separate realities were stabilized. But many were left unregulated - ambiguous or obscure. The development of the Armenian language did not reach its natural and logical conclusion in the Middle Ages because of the ups and downs of national-political life; this happened much later, in the late XIX and early XX centuries, in the form of literary Western Modern Armenian (Ashkharhabar).

Arsen Aytenyan made interesting observations on the matter. He looked for the elements confirming "the existence of modern or lower popular language" in the writings of the V-VII centuries and later periods. The VII century notes a borderline between the old and new languages – Grabar and "our ancestors' vulgar language". Finally, the Western Armenian linguist came to the conclusion that "present-day language (referring to Modern Western Armenian of his time, i.e. the 19th century, **A. Yu.**) was essentially formed already 7 centuries ago"¹⁰¹. Thus, Arsen Aytenyan drew the formation of New Armenian and its division from old Armenian back to the XII-XIII centuries.

Hrachya Acharyan did not draw a clear line of stage division, neither did he refer to its principles. However,

¹⁰¹ **A. Aytenyan**, A Study of Modern Armenian Language Grammar, Yerevan, 1987, p.151

judging by his opinion about the historical development of language and the changes it faced, two periods in the history of Armenian language development are clearly differentiated - **Grabar and Modern**. While singling out development stages, H. Acharyan noted that "It is not possible to determine a crucial point for drawing a border between Old Armenian and Middle Armenian, likewise it impossible in case of Middle Armenian and Modern Armenian"¹⁰². He looked for the ancient artifacts of Modern Armenian in the writings and inscriptions of the XIV century. Following Aytenyan, he considered the record of Bjni to be the oldest sample. Other examples are also cited.

The fact that in the XIX century literary struggle started between Grabar and Modern Armenian and not between Grabar and Middle Armenian also speaks about the existence of two main stages in the history of Literary Armenian. It was actually a struggle to protect the rights of New Armenian developed in a natural way, which was only conditionally called Middle Armenian.

Concerning the names the following should be added: **Grabar** means a written word, a word of a book, **Ash-kharhabar** means a secular word, a word of the world, and

¹⁰² H. Acharyan, Brief History of the Armenian Language, Vol. 2, Yerevan, 1951, p. 441

it opposes Grabar in its cognitive meaning. The name **Middle Armenian** does not fit into this logic and will only be perceived as a kind of preparatory stage for Ashkharhabar or a conventional name for early Ashkharhabar. Many medieval writers understood the language they used and the functional meaning of the valuable pieces created in this language just in this sense. Mkhitar Heratsi, Frick, the Yerznkatsi, Grigoris Akhtamartsi, Naghash Hovnatan and others were imbued with this idea, that is to say, to create in the secular language, with the word of the world, in the language of Armenian peasants. At the end of his book "Angitats Anpet" Amirdovlat Amasiatsi mentions the reasons that impelled him to write the work in Ashkharhabar: "And to say why my book came out in Ashkharhabar. And this is for three reasons. A - That is because not everyone can read literally or write secular words, not everyone knows these tricky words, that is why it became in Ashkharhabar..." ¹⁰³.

Thus, we suggest the following periods for the history of literary Armenian - **Grabar** (V-XII centuries) and **Modern (Ashkharhabar)** (from XII century – to our days). XII-XVIII centuries are the sub-periods of **Early Ashkhar-**

¹⁰³ See: **E. Mkrtchyan**, The Elements of Ashkharhabar in the Medieval Literary Monuments, Yerevan, 1980, p. 26

habar or formation of Ashkharhabar, which is conditionally called or can be called Middle Armenian. XVIII century is the beginning of the **two-branch sub-period of Ashkharhabar**, which does not actually end in 1920, as presented by G. Jahukyan¹⁰⁴ but continues until present times (today we still have two versions or branches of one national language – Eastern Armenian and Western Armenian). The next stage in the history of the Armenian language, as proposed by the scientific stage division, is called **Modern Armenian sub-period** - from 1920 to our days. It can also be called **New Armenian sub-period**. In both cases it is necessary to consider the two branches of the Armenian language - Eastern Armenian and Western Armenian. This demarcation also needs some explanation because G. Jahukyan describes this sub-period very briefly, which gives rise to disagreements. Traditionally, for decades, because of its frequent use, the term **Modern Armenian** or **Modern Armenian language** was identified with Literary Eastern Armenian in Armenian linguistics; our half-century linguistic heritage, titles of academic grammar and university textbooks can be cited as eviden-

¹⁰⁴ See: **G. Jahukyan**, The Structure and Development of the Armenian Language, p. 64

ce¹⁰⁵. All these works entitled "Modern Armenian Language" exclusively contain the linguistic material of Eastern Armenian. Moreover, in the "Armenological dictionary" published in 1987, it is directly indicated that by saying **Modern** or **New Armenian language** we basically understand Literary Eastern Armenian language¹⁰⁶. In other applications, the term **New Armenian**, as a common name for the Eastern and Western Armenian versions, is conditionally opposed to the term **Modern Armenian language**¹⁰⁷. The mentioned facts suggest that, either conditionally or unconditionally, there is such an approach in scientific circles that the term **Modern Armenian refers to only one version of our national language – Eastern Armenian**. But in this case such formulation of the issue, in fact, leads Jahukyan's stage division to a dead end, because, if by the term **Modern Armenian language** we mean only Eastern Armenian, then Western Armenian, or otherwise called **Armenian of the Diaspora**, is ousted from this sub-

¹⁰⁵ **M. Asatryan**, Modern Armenian Language, Yerevan, 1987. **A. Margaryan**, Modern Armenian Language, Yerevan, 1990. **G. Gareginyan**, Modern Armenian Language, Yerevan, 1991. **A. Sukiasyan**, Modern Armenian Language, Yerevan, 1999 etc.

¹⁰⁶ See: **Petrosyan H.**, Armenological Dictionary, Yerevan, 1987, p. 62.

¹⁰⁷ **Aghayan Ed.**, Modern Armenian Explanatory Dictionary, Vol. 1, Yerevan, 1976, pp. VII-VIII.

period, and, with the same logic, 1920 theoretically puts an end to the sub-period of the two branches of Ashkharhabar.

Of course, it is unlikely that while outlining the stages of Literary Armenian by saying **Modern Armenian** G. Jahukyan originally meant the Eastern Armenian - literary Eastern Armenian language, yielding to the mentality of the time (let us remember that the report was read in 1951). We believe that there is one logical way to solve the problem – we must accept that in the stage division presented by G. Jahukyan the term **Modern Armenian** is used in a broad sense, incorporating Eastern Armenian and Western Armenian.

Several times G. Jahukyan emphasized the conventional nature of his stage division, and the idea that his own and, in general, any other stage division of this kind is relative in nature, and the demarcations are more or less conventional, "because the transition from one stage to another takes place without any "explosion".¹⁰⁸ The stage division offered by us also does not violate this condition; on the contrary, once again it confirms the idea that such stage divisions are relative in nature. Our version of stage division in the history of the written period of the Armenian language mainly corresponds with the periods of Armenian History –

¹⁰⁸ See: *ibid*, p. 33

prewriting period - until the V century, ancient period or Grabar - V-XII centuries, new period or Ashkharhabar – from XII century to our days. XII-XVIII centuries are the sub-period of early Ashkharhabar or, conditionally, Middle Armenian sub-period, from 1920s to our days is Modern or New Armenian sub-period with its two branches – Eastern Armenian and Western Armenian.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Աբեղյան Մ.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965:
2. **Աբեղյան Մ.**, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, ՀՍԽՀ պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, Եր., 1972, թիվ 2-3:
3. **Աբրահամյան Ռ.**, Ստեփանոս Դաշտեցի, Հայկական գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր, Եր., 1956, թիվ 2:
4. «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, Եր., 1972, հ. Բ, Եր., 1975:
5. **Աղայան Էդ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976:
6. **Աճառյան Հ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., հ. 2, 1951:
7. **Աճեմյան Վ.**, Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Եր., 1971:
8. **Այտընյան Ա.**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987:
9. **Ավետիսյան Յու.**, Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Եր., 2002:
10. **Թորոսեան Հր.**, Արևմտահայ աշխարհաբարի ծագումը եւ զարգացումը, Եր., 1961:
11. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, Եր., 1958:
12. **Իշխանյան Ռ.**, Նոր գրական հայերենը XVII-XVIII դդ., Եր., 1979:
13. «Հայ դասական քնարերգություն», Եր., 1987:

14. «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը: Հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր (Ձեկուցումների ժողովածու)», Եր., 2008:
15. **Հովհաննես Երզնկացի**, Հայ քնարերգության մատենաշար, Եր., 1986:
16. **Հովսեփյան Լ.**, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Եր., 1997:
17. **Ղազարյան Ս.**, Միջին հայերեն, գիրք Ա, Եր., 1960:
18. **Ղազարյան Ս.**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 1981:
19. **Մարգարյան Ա.**, Հայերենի հարադիր բայերը, Եր., 1966:
20. **Մելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Եր., 1985:
21. **Մկրտչյան Է.**, Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Եր., 1980:
22. **Յովնանեան Ղ.**, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Ա., Վիեննա, 1897:
23. **Շահբազյան Տ.**, Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Եր., 1963:
24. **Շնորհալի**, Եր., 1968:
25. **Պետրոսյան Հ.**, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987:
26. **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969:
27. **Ջահուկյան Գ.**, Ջրույցներ հայոց լեզվի մասին, Եր., 1992:
28. **Ջահուկյան Գ.**, Միջին հայերենը որպես լեզվական որակ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 1993, թիվ 1:
29. **Ջահուկյան Գ.**, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, Եր., 1997:
30. **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հարցեր, Բեյրութ, 2000:

31. **Սևակ Գ.**, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Եր., 1948:
32. **Սևակ Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., 2009:
33. **А. Радугин**, Русский язык и культура речи, М., 2004.
34. “Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам)”, М., авт. Э. Азимов, А. Щукин, 2009.
35. **Розенталь Д., Теленкова М.**, Словарь - справочник лингвистических терминов, изд. 2-е, М., 1976.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք.....	3
1. Միջին հայերենի ոչ գրական որակները.....	5
2. Միջին հայերենը արևմտահայ աշխարհաբարի ենթաշրջան.....	22
3. Ժամանակակից հայերենի ենթաշրջան.....	81
4. Լեզվի պատմության կապը ժողովրդի պատմության հետ.....	89
Два периода развития литературного армянского языка – грабар и ашхарабар.....	92
The two Stages in the Development of Literary Armenian - Grabar and Modern Armenian (Ashkharhabar).....	105
Օգտագործված գրականության ցանկ.....	118

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՅՈՒՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

**ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԵՐԿՈՒ ՇՐՋԱՓՈՒԼԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ**

ЮРИЙ АВЕТИСЯН

**ДВА ПЕРИОДА РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО АРМЯНСКОГО
ЯЗЫКА – ГРАБАР И АШХАРАБАР**

YURI AVETISYAN

**THE TWO STAGES IN THE DEVELOPMENT OF LITERARY
ARMENIAN - GRABAR AND MODERN ARMENIAN
(ASHKHARHABAR)**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալարյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. սրբագրումը՝ Վ. Դերձյանի

Տպագրված է «Գևորգ-Հրայր» ՍՊԸ-ում:
ք. Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6

Ստորագրված է տպագրության՝ 19.10.2016:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 7,625:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

ԵՊՀ հրատարակչություն,
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am